

Azerbaycan Tarihçiliğinin Gelişimi, Perspektifleri: Sovyet ve Postsovyet Dönemi'nde Tarihçiliğinde Farklı Yaklaşımlar ve Bakışlar (Çelişkili Analiz)

Sevinç Gasımova*

Giriş

Tarih biliminin temel sütunları menbeşünaslık ve tarihşünaslıq olduğundan farklı tarihsel dönemlerde oluşan olaylara farklı bakış ve ilişkileri incelemek tarihçiden büyük araştırma ve soruşturma becerisi gerektirir. Bunların önemini idrak eden araştırmacı sorunu derinden inceleyerek, çeşitli dönemlerde yazılan eserlere tarafsız konumunu göstererek, problemin çalışma seviyesini geneleyen ve tarihimizin ne kadar tarafı öğrenilmesini, bunu doğuran nedenleri ortaya koyabilir. Bunu esasa almakla, makalede tarihşünaslığın gelişim aşamalarına göz düşürmekle, Sovyet ve Postsovet Dönemi'nde, tarihşünaslığın incelenmesi seviyesini, onun problematikasını, görevlerini ve çağdaş tarihşünaslığın esas yönünü müeyyenleşdireceyik. Bununla da tarihşünaslıqda mevcut boşlukların hangi nedenlerden oluştuğunu dikkate çekeceyiz. Bilindiği gibi, tarihşünaslık tarih biliminin problemlerini, onun görevlerini, önemli yönlerini öğrenmek ve müeyyenleşdirmekle meşgul olduğu halde sanki, Sovyet Dönemi'nde tarihşünaslıq araştırmaları bibliyografik icmal seviyesine indirilmiş, yayınlanan eserlerin çoğunluğu tarihşünaslıq analizinden kenarda kalmış, böylece çeşitli sorunların tarihşünaslıq açısından incelenmesine bilimsel yaklaşımın düzeyi düşük olmuştur. Akademizmin düşük olmasından başka, aynı zamanda bu dönemde bele demek mümkünse, tarihşünaslıq ilmini unutturmak için tarihi hakikatlarımızın gizledilmesi politikası yürüdülmüş ve tarih bilimi siyasileştirilmiştir. Bu dönem karakterize eden Ziya Bünyadof yazıyordu: "XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın sınırları tarih bilimi herkesin istediği gibi muamele yaptığı ahlaksız kadına benziyordu". Neredeyse, Sovyet Dönemi'nde tarih siparişe yazılmış

* Doç. Dr., Baku Devlet Üniversitesi, qasimovasevinc@mail.ru
DOI: 10.37879/9789751749994.2022.29

ve tarihimiz belirlenen kalıptan dışarı çıkmamıştır. Buna yol verenler ise ya baskılara maruz kalmış, ya da haksızlığa dayanamadıklarından intihar etmiştir. Bu yüzden Sovyet döneminde Azerbaycan tarihi taraflı incelenmiş, tarihimizin önemli noktaları ve sorunları arşivlerde “yedi kilit” arkasında “özelikle gizli” qrifi ile halktan gizlenmiş, bilerekten sahteleştirilmiştir.. Hakim siyasi çizgiye uyarlanmış tarih ve tarihinin (tarihşünaslığının) öğrenilmesine ilgi olmadığından sadece Sovyet tarihşünaslığı adı altında halkımızın tarihi “eriyip” gitmiştir. Öte yandan millî kimlik, Türkçülük, islamçılık düşüncelerini açıklayan eserler uzun süre halka okunması yasak edilen eserler listesinde olmuş ve böylece bilerek tarihimiz unutturulmuştur. Fakat Postsovet mekânında fikir plyuralizminin meydana gelmesi sonucunda çok sayıda arşiv belgeleri açılmış, tarihin işte bu belgeler temelinde yeniden yazılması tarihçiler önünde bir görev olarak konmuştur. H. Aliyev tarihçilerle görüşünde bu hususa özellikle dikkat çekerek, tarihi dönemlerin kısa açıklamasını vermiş ve her dönemde halkımızın başına gelen musibetlerden bahsetmiştir. Bu konuda o, yazıyordu ki, “... Tarihi olduğu gibi kabul etmek, anlamak ve olduğu gibi değerlendirmek gerekir; tarihi tahrif etmek de olmaz, tarihimizdeki siyah lekeleri, siyah sayfaları unutmak da olmaz”¹.

Bir anlık düşünelim, eğer Türkçe konuşan halkların hem tarihi, hem de tarihşünaslığını içeren müşterek bir dersliği olsaydı bugüne gibi “sahte” tarihimiz acaba orada nasıl görüntülendi mi? Tarihimizin tüm dönemleri her zaman Türk tarihi ile ilgili olmuştur. Her ne kadar Sovyet siyasi sistemi yakın gelecekte nelere neden olabileceğini önceden düşündüğünden ilişkilerimizin tamamen kesilmesine yönelik politika yürütmüş, bir millet iki devlet olarak, düşmanlık tohumunu ekmeye çalışmıştır. Bu nedenle uzun zaman hem eski, hem orta, hem de yeni tarihimizde sahte bir manzara ile karşılaşmışık. Etnogenez, türk akımları, eski devletlerin tarihi (yeri gelmişken onu da belirtelim ki, Stalin Azerbaycanlıların ulu babalarını Midiya köklerine bağlayarak, sahte bir konsepti resmen açıklamıştır), Azerbaycan’da Türk hanedanlarının devletçilik tarihi, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi hanedanlarının soykökü ve kökeni, hanlıklar dönemi, Rusya tarafından Azerbaycan topraklarının işgali, en çok tehriflere maruz kalan İkinci Respublika Dönemi’nin tüm sosyo-politik ve kültürel-manevi hayatı ile ilgili yanlış fikirler uzun süre Sovyet tarihşünaslığında hakim kesilmiştir.

Bu tarihi dönemlerin yeniden incelenmesinde öncelikle yabancı ve göçmen tarihşünaslığa dikkat çekilmiş, dış ülkelerden getirilen belgelerle ar-

1 Aliyev Haydar, *Müstakillik Yolu (Seçilmiş eserler)*, Bakü 1997.

şivlerimizdeki belgeler karşılaştırmalı analiz edilerek sahtalaştırılmış tarihimizin yeni ve objektif manzarası ortaya konmuştur. Bilinen bir gerçektir ki, tarih hiçbir zaman birmanalı kabul edilmemiş ve bugün de kabul edilmiyor. Dünya tarihinin bir parçası olan Azerbaycan tarihine dair tarihin belli dönemlerden vazgeçilmesi veya şüphe altına alınması olguları da bellidir. Fransız tarihçisi Mark Blokun *Tarihin Tarifi veya Tarihçi Mesleği* eserinde çok ilginç bir yönü dikkate erdirsek, bunun aydınlığını görebiliriz.²

Tarih bilimi kendi tarihinin yazılmasıyla tarihşünaslığın temelini koydu. Bunu biz İstoriografiya-tarihin yazılması gibi sunuyoruz. XIX. yüzyılda tarihin bilime dönüşümü ile aynı zamanda tarihin tarihi de elmiliğe yükselen hatla ulaştı. Tarihe dair bilimsel bakışların şekillenmesinde maarifçilerin büyük rolü olmuş, bu zaman ortaçağ providensializ bakışlarını rasyonalizm değiştirmiştir. Bunun da başlangıcını A.Bakıhanov *Gülüstan-i İrem* eserini yazmakla koymuştur. Başka bilimler gibi tarihşünaslık da gelişme, yükseliş ve iniş safhalarında olmuş yeni konseptiyalar, yönler meydana gelmiştir. Bu konuda Alisöhbət Sumbatzade³ Ali Hüseyinzade⁴ çeşitli fikir söyleyerek, söz konusu eserlerinde Azerbaycan tarihşünaslığı ile Azerbaycan'ın tarihşünaslığı konusuna açıklık getirmişlerdir. Fakat bu konuda belirli dolaşıklıkla yol vermişler. Bunun için de bu meselenin aydınlaştırılmasına ihtiyaç vardır. Azerbaycan tarihşünaslığını ve azerbaycanın tarihşünaslığını matematiksel formül ile ifade edersek aşağıdaki içerik alınır: Azerbaycan tarihşünaslığı (историография Азербайджана) = Azerbaycan'ın tarihşünaslığı (азербайджанская историография) + sivil Azerbaycanlı yazarların + yabancı yazarların Azerbaycan tarihi hakkında eserleri. Görüldüğü gibi, Azerbaycan tarihşünaslığı ifadesi daha geniş içerik taşımaktadır. İçeriğine vardıkda ise bu daha geniş anlamda anlaşılmaktadır. Azerbaycan tarihşünaslığı = Azerbaycanlı yazarların tarihi felsefesine dair bakışları + Azerbaycan tarihine dair eserleri + yabancı ülkelerin tarihi hakkında eserleri öngörülüyor⁵. İşte Sovyet Dönemi'nde Azerbaycan tarihinin tarihine (Yani- tarihşünaslığa) dair eserler yazılmış, tarihimizin "Azıh Dönemi" nden başlayarak modern çağa kadarki tüm tarihi dönemleri böyle demek mümkünse, Sovyet siyasi çizgisinin "kurbanı" olmuştur. Bu zaman Azerbaycan tarihşünaslığının Sov-

2 Марк Блок, Апалогия истории или ремесло историка, Изд.второе, допол. М. 1986, с.6-7.

3 Сумбатзаде Алисохбет, Азербайджанская историография XIX-XX веков, Elm, Б 1987, с.9.

4 Hüseyinzade Ali, *XIX. Asrın II. Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, Elm, B 1967. s.27.

5 Şükürov Kerim, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2004, s.50

yet hakimiyetinin zaferinden sonra ortaya çıkması fikri tüm çalışmaların ana çizgisini teşkil ederek kırmızı ve “yükselen” hatla geçmiştir. Bu konuda XX. yüzyılın ilk yıllarında tarihin tarihine dair eser yazan Aziz Qubaydulın’ın adını özellikle çekmek gerekir. Aziz Qubaydulın yazıyordu: “Nisan devrimine kadar bugünkü Azerbaycan Şura Cumhuriyeti’ne dahil olan ülkede tarih biliminin gelişmesinden konuşmaya değmez. Genellikle tarih bilimi Azerbaycan’da bir konu olarak, bu devrimden doğmuştu. Fakat Nisan inqılabının sonucu olan bu bilim idealizm yolundan materyalizme, milletçilikten internasionalizme girmiştir. Devrim kendisinin ürünü olan bu bilimi terbiye ederken çok eziyyet çekti. Fakat son iki-üç sene zarfında, artık gerçek marksizm terbiyesini almaya başladı”⁶.

Diğer tarihşünaslık eserini yazan tarihçi Alisöhbet Sumbatzade yukarıda adı geçen eserinde Azerbaycan tarihşünaslığı kavramına özel önem vererek, bunu Büyük Ekim zaferi ve Azerbaycan’da Sovyet hakimiyetinin sağlanması ile alakalandırırdi. Böylece, Sovyet Dönemi’nde şekillenen eserlerde Azerbaycan tarihçiliğinin (tarihşünaslığının) V. yüzyıldan başladığı gösterilir, 1918-1920 yılları Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi tamamen inkar edilir, Sovyet Dönemi’ne kadar tarihi bilgilerin zayıf olduğu gösterilir ve nihayet Sovyet Dönemi’nde Azerbaycan tarihi konseptinin oluşturulması fikri iddia ediliyordu. Aziz Qubaydulın Nisan devrimine kadar çıkan basına dikkat çekerek, burada “önemsiz şovenizm”, “panislamizm” davası üzerine Osmanlıların taklit edilmesinden başka bir şey görmediğini ve Azerbaycan’ın burjuva sınıfı çıkmış ideologların, intellektlerin yalnız teknik bilgilere yiyelenmelerini, aynı zamanda ruslaşdıklarına göre memleketin tarihinin öğrenilmesine önem vermediklerini esaslandırmaya çalışıyordu. O, yazıyordu: “... burjuva aydınları tarihi gerçeklerin ortaya çıkmasından korkarak, bu bilimsel geliştirmekten çekinmişdiler” veya, başka yerde yazdığı: “... Azerbaycan aydınlarının tarih ile meşgul olmaması islam dini etkisi altında olmalarından ileri gelmiştir. Onlar din ile milleti birbirinden ayra bilmiyor, daha doğrusu onlar bu kavramı aynı şey zannediyorlardı “⁷fikirleri ne kadar tarihi gerçeklikten uzaktır. Fakat bilinen bir gerçektir ki, bu intellektler halkının firavan yaşaması ve bağımsızlığı uğruna mücadelede onlara devletin, dinin, milletin, Türkçülük ve nihayet azerbaycançılığın ne demek olduğunu neyinki yazdıkları eserleri ile aynı zamanda emelleri ile göstermişlerdi. Bunun için Azerbaycan’ın bağımsızlığından sonra yayınlanan tarihşünaslık fenninin programına ve ders vesaitine özellikle dikkat çekilmelidir. Çünkü

6 Ubaydulın Aziz, *10 il içerisinde Azerbaycanda Tarih İlminin İnkişafı*, Bakü 1930, s. 3.

7 Ubaydulın, *age.*, s. 5-6.

bu programda ilk kez Azerbaycan tarihşünaslığının millî kavramı fikri ile-ri sürülmüş ve sınıflandırma da ona uygun verilmiştir.⁸ Bilindiği gibi, her ülkenin tarihşünaslığından bahsederken, yerel tarihşünaslık esas alınır, dış tarihşünaslık ise ayrıca tetkik edilir.⁹ Bu fikir hem Türk, hem de Azerbaycan tarihşünaslığında aittir. Aynı zamanda tarihşünaslıkta esas problemlerden biri tarihi dövrleşme meselesidir. Çünkü, tarihi dövrleşmede tutarlılık gözlenilmekle tarihi düzene sistemli bakış edebiliriz.¹⁰ Şimdi de dönemlerde “sahte” Tarihimizin sahteleştirilmesine dikkat çekilecek ve bunun nedenleri ortaya koyulacaktır.

Sovyet Tarihşünaslığı Türk Millî Kimliğe Karşı

Sovyet ve Azerbaycan Sovyet tarihşünaslığında sahtalaştırılan sorunlardan biri de etnogenez meselesidir. Halkların soykökü meselesi, etnogenezi (teşekkülü) dünya tarih bilgisinin önünde duran önemli ve zorunlu problemlerden biridir. Vatan tarihçilerini bu sorun düşündürse de, yukarıda gösterdiğimiz malum sebeplerden bu mesele uzun süre çalışmalarından kenarlandırılmış, yalnız bağımsızlıktan sonra bu sorun yeniden tarihşünaslığa getirilmiştir. Bu nedenle bugün bile Azerbaycan halkının teşekkülü meselesinde vatan tarihçilerimiz genel reye gele bilmemişlerdir. Etnogenezle bağlı fikirler çeşitli olduğu gibi, hem de çok çelişkilidir. Tarihçiler, antropoloqlar, dilbilimciler, etnoqraflar subyektiv fikirler ileri sürerek, çeşitli yönlerde eserler ve monoqrafyalar yazmışlar. İran tarihçisi Ahmet Kasrevi'nin konsepsiyası, ne yazık ki, bugüne kadar bazı araştırmacılar tarafından desteklenen ve tarihşünaslıkta XI. yüzyıla gibi ne Azerbaycan mefhumu, ne de Azerbaycan halkının olmadığı fikrini ve XI. yüzyılda gelme Selçuklular tarafından zorla yerli İranlıların türkrleşmesi prosesinin baş verdiğini doğrular. Qeyd etmek lazımdır ki, Azerbaycan Türklerinin bir halk gibi formalaşdığı arazi Azerbaycan olmuştur ve eski dönemden başlayarak erken orta eslerdeki bu araziye üç büyük ahın gerçekleşmiştir: Birincisi, e. e. VIII-VII. yüzyıllar kimmer, İskit ve sakların axını; ikincisi III-VII. yüzyıllarda Hunların axını; üçüncüsü ise XI-XII. yüzyıllarda Oğuz akınları. Bu akınların da halkın formalaşib sona ermesinde önemli rolü olmuştur. Fakat tüm dünya halklarının olduğu gibi, Azerbaycan Türklerinin de formalaşmasında ayrı-ayrı etnosla-

8 *Azerbaycan Tarihşünaslığı*, Proqram, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü 1991; 2014.

9 Немеиоровский А.И. У истоков исторической мысли, Воронеж 1979.

*Azerbaycan tarihinin dövrlesdirilmesine ilk cehd 1841. ilde A.Bakıhanov terefinden edilmiş, 1992. ilde neşr olunan Tarix 1992, May, No. 7. Bk. *Azerbaycan Tarihi Kitabı*, C II, Bakü 2004, s. 21-26.

10 Tehmasib Mehmethüseyn, *Azerbaycan Halk Destanları*, Elm, B 1972, s. 4.

rın rolü da inkaredilemez. Azerbaycan Türkleri erken dönemde Türk dilinde konuşmuş ve hiçbir halkdan dönmemiştir. Uzun süre halkımıza leke vurmaya çalışan ğeyri-milletten olan tarihçiler ğondarma konsepsiya ileri sürerek, Azerbaycan Türklerinin güneyde Farsdilli etnoslardan, ve tayfalardan dönme olduğunu iddia etmeye çalışmışlardır. Bazı araştırmacılar çeğnenmiş konsepsiya ileri sürerek güneyde Farsdilli nüfustan - Fars'tan dönme, bazıları kuzeyde Kafkas dilli etnoslardan dönme olduğumuzu iddia etmeye çalışırlarsa da hala bununla ilişkin hiç bir delilyoktur. Azerbaycan'da temsil olunan etnosları genel birleştiren nokta ideoloji cehetdir.

Geçen yüzyılın 20'li yıllarında Kesrevinin konseptinden sonra onu destekleyenlerden biri de Miller oldu. Müller de onun bu fikrine arxalanarak "azeri" dilini talış diliyle eynileşdirirdi (azeri denen halkın Azerbaycan'la hiç bir alakası yokdur). Kesrevinin bu yanlış düşüncesini, yani XI-XII. yüzyıllarla Azerbaycan'da türk etnosunun olmadığını Bartold ve Minorski de tekrar etmiş, Azerbaycan türkünün bir halq kimi oluşumunu XIV-HV. yüzyıla ait etmiştir. Fakat Yeremeyev'in Türk boylarının Azerbaycan'da yerleşimi ve onların büyük rolü olduğunu göstermesiyle bu fikir Melikişvili ve Artamonov tarafından desteklenmiştir. M. Baharlı (Veliyev) ve A. Elekberov Azerbaycanlıların Midiya ve albanlardan töreme olması hükmünü ileri sürmekleyanaşı, Azerbaycan halkının etnogenezinde türk etnosları ile beraber ğeyri-türk etnosların da rolünü göstermişlerdir. XX. yüzyılın 40'lı yıllarında M. Refili Midiya ve Albanların Azerbaycan halkının formalaşmasında büyük rolü olduğunu vurgulamış, yani Azerbaycan Türklerinin onlardan töreme olduğunu ileri sürmüştür. Henüz Sasani İmpiriyası Dönemi'nde Azerbaycan'da Türkleşme prosesini gösteren Z. Bünyadov Arap yazarlarının görüşlerine dayanarak, etnogenez meselesinin izahını vermeye çalışmıştır. K. Aliyev, S. Aşurbeyli, T. Hacıyev, F. Celilov, Q. Qeybullayev, M. İsmayılov, S. Eliyarov, Y. Yusifov, V. Gukasyan Azerbaycanda türk dilli etnosların yaşaması konusunu çeşitli bahımdan araştırmışlardır. Görüldüğü gibi çalışmalar birbirine zit ve karışiktır. Sovyet araştırmacılarından A. Bernştam'ın "Oçerki istorii qunnov" (M. 1951), L. Qumilyovun "Древние тюрки", (M. 1967), M. Artamonov'un "История хазар" (L. 1962), S. Pletnevin "Хазары "(M. 1976), N. Hacıyevan'ın "Тюркоязычный ареал Кавказа (M. 1979) eserlerinin müellifleri Türkçe konuşan halkların kuzeyden Dağistan istikametinden gelmesi (Hunlar, Sabirler, Türkütler, Xezerler, Kıpçakların) faktorunu esas alıyorlardı. M. Artamonov "История Хазар" eserinde Hunların IV. yüzyılda Hazar'ın doğu kıyısında yerleşimi, Yeremeyev "Этногенез тюрков" eserinde III-IV. eserlerde Türk boylarının Küçük Asya'da, Kafkaslar ve Balkanlar'da

aktif rol oynadıklarını, Novoseltsev bizim eranın I minilliyinde, hatta ondan da erken Türk boylarının yerleşmesini göstermiştir. Azerbaycan'a ilk Türkçe konuşan tayfaların- Hunlar'ın gelişi hakkında Amerika alimi Qolden bilgi verir. 1980 yılında yayın ettirdiyi “Тюркские народы и Кавказ” adlı makalesinde o, ermeni ve gürcü kaynaklarına dayanarak, IV. yüzyılın ortasında Güney Kafkasya'da Türk halklarının yerleşik olmasından danışır ve onların ilk görünme tarihini de verir, 363, 370, 395 yıllarında muellif hatta sasanilere karşı mücadelede Albanların Türklerle ittifaka girdiklerinden de konuşuyor. Bu bilginin o, ermeni tarihçisi Yegişenin eserinden aldığı da vurguluyor.

Geçen yüzyılın 60'lı yıllarından sonra Azerbaycan halkının teşekkülü meselesi respublikamızın tarihçi, türkoloq ve filoloqlarının dikkat merkezinde durmuş, halkın ulu babalarının eski Türk kökenli olması hususunda esaslı fikirler söylemişlerdir. 1960-1980 yıllarında bu probleme ithaf olunmuş özel bilimsel seminarlar geçirilmiş ve 1985 yılında altı bildiri kitapçası neşr olunmuştur. 1990 yılında Alisöhbət Sumbatzadenin “Азербайджанцы-этногенез и формирование народа” eseri yayın olunduğundan sonra bu sorunun tarihşünaslıq açısından incelenmesine dikkat daha da artıyor. Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, etnogeneze sorunu ile en çok ilgilenen araştırmacılar sırasında işte A.Sumbatzade ve S. Aliyarlı dayanır. S. Eliyarlı'nın etnogenezele bağlı görüşleri ilgi doğurur. Onun “Об этногенезе азербайджанского народа (к постановке проблемы) К проблем этногенезе азербайджанского народа”, New York'ta yayınlanan *On the Oluşum of the Azerbaijanian People*, “Tarihimizin açıklanmamış konuları ile” kitabında etnogeneze ve Azerbaycan tarihşünaslığında etnogeneze meselesine ayrı ayrı bölümlerde dikkat çekmiştir. O, yaratılış sorununun yatırımı, Azerbaycan'ın kimliklerinden yazarlara bir bakış, tarihçilik emperyalizmi denilen bölümlerde Azerbaycan Türklerinin bir halk olarak tarih sahnesine çıkmasının bilimde büyük ilgi doğurduğunu, bu güne kimi tarihçilerin bu konuya bilimsellikten çok geleneksel imparatorluk politikası açısından yanaşmış olduğunu vurgulamıştır. O, yazıyordu: “Merkez kendisinin istediği bir kalıp kurmaya çalışıyordu. Bu mankurtluk kalıbından sonra her bir Azerbaycanlı kendisinin türk soykökünden değil, İran-Kafkasya soykökünden töreyip doğduğuna inandırmak idi. Türklerin eski deyimlerine göre bunu “bozuk” adlandırıyorlar. O, Alekseyev okulunun etnogenezele ilgili görüşlerine de açıklık getirmeye çalışmıştır. O yazıyordu: “Azerbaycan arazisinde Tarih itibariyle geçmişden başlayarak çokmilletli halklar yaşamıştır. Burda yaşayan nüfus Kafkas iber dilinde konuşmuş (Udinler, lezgi ve s.) ve İrandilli (tatlar, talışlar) toplum çoğluk teşkil eden türk soyköklü halk ile beraber yaşamışlardır. Dünya tarihinde kökce hem birbirine yakın hem de uzak olan her bir halkın kendi

etnogenezi, yaratılış yolu olur. Azerbaycan Türklerinin bir halk gibi aynı sahneye çıkması büyük bilimsel ilgi doğuran konulardan biridir. Fakat bazı tarihçiler buna bilimsel bahımdan değil, geleneksel imperatorluq politikası bakımından yanaşmışlar.¹¹ Tarihçi gösteriyordu ki, “Azerbaycan’ın yaratılış problemi sanki Sankt-Peterburq ve Moskva alimlerini yerli alimlerimizden daha çok rahatsız edirdi. Bu tesadüfi değildir. Kendi “büyük politikasını” tüm alanlarda yerine yetiren Moskva o halkın ki, üzerinde ağalık edirdi, bu halkların uzak geçmişine kendisinin ölçüp biçtiği bir kalıp atmaya çalışıyordu. Y. Alekseyev bugünkü Azerbaycanlıları Hint Afgan kökünden türediğini ısrar etmeye çalışmış ve böylece İran-Kafkasya soykök kavrayışına bir köprü düşürülmüş olurdu. Güya bu halk piqmentleşme derecesine göre Hint-İran, kemik kalıntılarına göre ise Kafkas-İber köküne daha çok uygundur. Bu bilgi değil sadece söz kuramasıydı. Çünkü “Kafkasya Albanları eski Yunan kaynağı üzere sarısaç ve beyaz yüzlü idiler”.

A. Sumbatzade de renk -deri konusunda yanlışlığa yol verir. O, Aran ve Muğan’da siyah yüzlü Türkmenlerin, Güney Azerbaycan’da ise beyaz derili iranlıların yaşamasını kayıt ediyordu. Diğer bir tarihçi Gıyaseddin Qeybullayev bu problemle ilgili saleflerinden esaslı surette farklı fikir söylemiş ve etnogeneziyle bağlı birkaç kitap yazmıştır. *Karabağ: Etnik Tarihine Dair* (Bakü 1980), *К этногенезу азербайджанцев* (том. 1. B. 1991), *Eski Türkler ve Ermenistan* (B. 1992), *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülüne Dair* (B. 1994) adlı kitaplarında halkımızın eski türk kökenli olması hususunda heyli, yüklü miktarda material, olgular getirilmiş, önerme söylenmiştir. Onun Azerbaycan halkının kökeni hakkında noktayı-nezerinin temelini Azerbaycan’da e. e. III. bin yıldan başlayarak Altay-Türk kökenli kavimlerin yaşaması ideyası oluşturur.¹² O, halkın teşekkülüne dair 2 konsepsiyanın yüzyüze dayandığını qeyd edirdi. Bu kadar önemli fakat sahteleştirilen tarihimizin yeni kaynaklar esasında araştırılmasında son zamanlar daha ciddi araşdırılmalar aparılır. Yeni kavramın oluşmasında Y. Yusifov, N. Xudiyev, S. Eliyarlı, M. İsmail, F. Celilov, T. Hacıyev ve benzeri tarihçiler ve dilşünasların büyük rolü olmuştur.

Tüm bunlara rağmen Sovyet Dönemi’nde temeli atılan bu kavramın öyle bir dolaşık forması sunulmuştur ki, bugün bele bu kadar halkımız için önemli olan probleme dair mütehessisler arasında fikir birliği yoktur.

11 Aliyarlı, *age.*, s. 5.3.

12 Gıyaseddin Geybullayev, *Qarabağ: Etnik Tarixinə Dair, Tahsil*, Bakü 1980, *К этногенезу азербайджанцев*. том. 1, Bakü 1991; *Kadim türkler ve Ermenistan*, Bakü 1992; *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülüne Dair*, Bakü 1994.

Sovyet ve Postsovet Dönemi Tarihşünaslığında İşgale Bağlı “Konsepsiyalar”

Azerbaycan tarihşünaslığında uzun süre boşluk yaratan, daha doğrusu objektif araçdırılmayan sorunlardan biri de Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali meselesidir. Uzun süre tarihşünaslığımızda bu döneme “konsolidasyon”, “dahil olma”, “gönüllü birleşme” açısından yanaşılıb ve topraklarımızın işgal olunduğu perdelenmiştir. Fakat, Azerbaycan yeniden kendi bağımsızlığını ilan ettikten sonra ülke tarihinin yeni görünümü doğrultusunda araştırılmasında önemli bir tarihi dönem olan işgal tarihine yeni kavramsal açıdan yaklaşmak gerektiğini oluşturmuştur. Arşiv belgelerinin açılması ve dönemin ilk kaynaklarının analizi bu dönemin işgal kavramını açıklamıştır.

Objektif araştırma içerikli eserler işte 90'ların ilk yarısında meydana gelmiş ve sorunun incelenmesinde yeni eğilim oluşmuştur. Önceki dönemlerde oluşan bilimsel konsepsiyalar inkar edilmiş, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi kavramı ileri sürülmüştür. Araştırmacı Muhammed Aliyev'in “Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali” eseri tarihşünaslığa yeni katkı vermekle birlikte, ilk olarak söz konusu sorunla ilgili eserlerin sistemli, karmaşık şekilde tahlil edilmesi bakımından da önemlidir. Bu eser sayesinde o, ilk kaynakları, dönemin harbi-tarihçilerinin ve modern dış tarihçilerin yazdıkları eserleri tarihşünaslık tahliline celb etmekle “nispeten az bela”, “konsolidasyon”, “dahil olma”, “gönüllü birleşme” gibi kavramlar uydurma bir kavram olduğunu açıklayarak, “işgal” kavramını tarihşünaslıkta açıklamasını vermiştir.¹³ Tarihçi fazla tarihi eselere ve arşiv belgelerine dayanarak, hem XIX. yüzyılın ilkin kaynaklarının tesnifatını vermiş, hem yerel tarihçilerin işgalla ilgili eserlerini dövriyyeye getirmiş ve Rusya'nın hanlıkları işgalından sonraki politikasını ecnebi tarihçilerin dili ile tahlil etmiştir. Rus kaynaklarının tahlili zamanı onlardan tenkidi şekilde istifade edilmesini tavsiye etmiştir. Aynı dönemde sorunla ilgili yazılan eserleri qruplaşdırmaqla, kaynak nitelikli eserleri analiz etmiştir. Kaynak nitelikli eserlerden en çok dikkati çeken eser T. V. Bulqarı'nın “Картина войны России с Турцией в царствование императора Николая” С-П., 1830 “) eseridir ve tarihşünaslık açısından büyük önem taşımaktadır. Eserde 1828-1829-cu illerin Rus-Türk savaşının sonucu olarak Edirne traktatının imzalanması dikkat çekicidir. İşte bu anlaşma ile Rusya Güney Kafkasya'ya sahip oldu ve onun tasviri tarihi yazıya alınmaya başlandı. Hem değerli kaynak, hem de genel olayları yan-

13 Aliyev Muhammed, *Şimali Azerbaycanın Rusya terefından işgalinin tarihşünaslığı*, Adiloğlu, Bakü 2001, s.249-250.

sıtan tarihi eserlerden biri de S.B. Bronevski'nin 1823 yılında yayınlanan "Новейшие географические и исторические известия о Кавказе" eseridir. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü coğrafi, ikinci bölümü ise tarihi malzemelerden oluşmaktadır. Bronevski Kafkas tarihini dövrleşdirmekle onun Rusya Dönemi'ne özel dikkat çekmiş, bölgede Rusya Dönemi'nin başlangıcını I. Petro'nun 1722 yılı Hazar vilayetlere seferinden almıştır. Eserde Rusların Kafkasya'da yaptıkları savaşlar kronolojik sırayla verilmiştir.

XIX. yüzyılın I. yarısında Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinden bahsedilen eserlerin ikinci grubuna salname, seyahat izlenimleri ve hatıra nitelikli eserler içerir. Bu eserlerin içerisinde ilk yerde P. Zubov'un eseri durur. O, 1834 yılında yayınladığı "Картина Кавказского края, принадлежавшего России и сопредельных оному земель" eserinde Kafkasya'nın Rusya tarafından tutulmasını açıklar ve bunun imparatorluğun ekonomik ve uluslararası gelişimi için önem arz ettiğinden söz ediyor. Eserde Rus zabitlerine ermenilerin gösterdikleri yardımdan söz edilir. İzlenim nitelikli eserlerden biri de A. Mihaylovski-Danilevski'nin eseridir. "Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I с 1806 до 1812 гг" eserinde Rus-İran savaşını tasvir etmekle birlikte, general Qudoviçin askeri operasyonlarından da bahsediyor. Yazar ayrıca Rus-Türk Savaşı'ndan bahsetmiş ve kendi sivil objektif görüşünü açıklamıştır. Ona göre, Avrupa ülkeleri Türkiye'yi savaşa sevk etmiş ve Türkiye de Rusya ile savaşa başlamıştır. Sovyet Dönemi'nde yazılan eserlerde Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya birleştirilmesinin tarihi öneminden bahsedilerek işgalin önemli bir olay olduğu fikri esaslandırılmıştır.

Bağımsızlık döneminin tarihçileri Batı tarihçilerinin aleyhine eserlerini tahlil etmekle soruna açıklık getirmişler. İngiltere ve Fransa tarihçileri daha çok Rusiyanın işgal ettiği arazilerde yeritdiği müstemlekeçilik siyasetini açıklamışlar. Bu ülkelerin tarihçileri probleme kendi devletlerinin menafeyi bakımından yanaşmış ve Rusya'nın sömürge siyasetini tankit etmişler Nitekim, XIX. yüzyılın başlarında Orta Doğu'da baş veren askeri-siyasi sorunların esas sorumlusunun Rusya imperiyası olduğunu göstermişlerdir. Qafqazşünas U. Allen Rusya'nın Kafkasya tecavüzünü, onun Müslüman ülkeleri ile yakınlaşmasını strateji zorunluluk gibi gösteriyordu. Yazar II. Rus-İran ve II. Rus-Türk savaşlarında Rus ordusunun başarılarının temel nedenlerini ermeni nüfusunun ona yardımı ile izah edirdi. Diğer tarihçiler U. Siton-Uatson Rusya'nın Kafkasya'daki başarısının gürcü ve ermeni halkının tek Hristiyan imperiyasına teveccühünden ileri geldiğini söylüyordu. Amerika araştırmacısı M. Rayev Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'da işgallarını ilişkilendir-

meye gayret göstermiş, U. Miller ise İngiltere hükümetinin Türkiye'yi Rusya saldırısı qoruyan politikasını açıklamıştır. F. Beyli de eserinde Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali döneminde İngiltere hükümetinin Türkiye'de hayata geçirdiği siyasetinden bahsetmiştir. Amerika tarihçisi N. Hokkins İngiltere'nin sömürgecilik siyasetini tamamen gizleyerek, onun XIX. yüzyılın I. yarısında "Yakın Doğunu savunma rolundan" bahsetmiştir. Diğer İngiliz araştırmacı R. Bilart eserinde Britaniyanın Yakın Doğu politikasını açıklamaya çalışmıştır. Yazarın görüşüne göre, İngiltere'nin İran'da aktifleşmesinin en önemli nedeni III. yüzyılın başlarında Rusya'nın Zaqafqaziya'ya saldırısı olmuştur. O, İngiltere'nin İrana askeri ve diplomatik yardımını gizletmiş, diğer müelliflerden farklı olarak İngiltere'nin Türkiye'de genişlenen politikasını Rusya'nın Balkanlar'da nüfuz kazanması ve boğazları ele geçirmesi tehlikesinin artması ile bağlamıştır.

Sovyet Tarihşünaslığı Azerbaycan Milli Hareketini Neden Bolşevik Hareketi Gibi Takdim Ediyordu?

Sovyet siyasi sistemi ve onun ideologiyasının etkisi altında formalaşan Azerbaycan tarihçiliği uzun zaman bilimsel obyektivlikden uzak olmuştur. Azerbaycan halkının tarihi saxtalaşdırılaraq (kendisi de bilerek) tek taraflı bir şekilde ele alınarak yapılmıştır. Böyle tarihi aşamalardan biri de henüz XIX. yüzyılda temel taşı qoyulmuş millî hareket ve onun araştırılması meselesidir. Bu tür tutum tarihimizde "beyaz lekelerin" yaşanmasına yol açmıştır. Hakikat namine söylemek gerekir ki, tarihimizin bu sayfalarını az-çok düzgün anlatmaya çalışan ve tetkik eden dış sovetoloq ve azerbaycanşunas alimler olmuştur. Fakat Sovet siyasi sistemin kaliblerine sığmadığı için onlar sovet bilimsel-teorik fikrine "tariximizin saxtalaşdırıcıları" gibi dahil olmuşlar. 1920 yılından itibaren Azerbaycan bağımsızlık elde ettiği döneme kadar yazılmış esarlere dikkat yetirdikce bunun bir daha şahidi oluruz. Bunu nitelendiren akademik Ziya Bünyadov 1988 *Elm ve Hayat* dergisinin 10 sayısında "İki yüzyılın hududunda Azerbaycan'da tarih ilmi: durum ve perspektivler" adlı fundamental makalesinde tarih bilgisinin "yukarıda istiqametlendirildiğini" qeyd ederek yazıyordu: "nomenklatur hadimlerin" esasını qoyduğu "araştırmalara dayalı yüzlerce elmebenzer standart cızmaqaralardan dağ kuruluyordu... Tariximiz tahrif olunmuş şekilde açıklama edilirdi.

Tarih ilmi, eğer böyle benzetmek mümkünse, herkesin istediği gibi muamele ettiği ehlaqsız kadına çevrilmişti." Bu anlamda Azerbaycan millî hareketinin 1875-1918 yılları döneminin araştırılması daha acınacaqlıdır. Sovet tarihçiliği bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ile sona

eren bu önemli aşamayı doğru deyerlendirilmemiş, bu dönemi kommunist ideologiyasının prensipleri bakımından izlemeye çalışmıştır. Azərbaycan millî hareketinin sadece bu dönemleri bolşevizmin heyrine sahtalaşdırılmışdır. Azərbaycan halkının bağımsızlık yoluna kadem qoyması, millî ideologiyanın formalaşdırılması o karanlık dönemlerin incelemeleriyle edilmesi konusunun bir daha güncel olduğunu gösterdi. Ayrıca bu dönem tarihşünaslığımızın önemli problemlerinin öğrenilmesi teşvik rolunu oynadı. Azərbaycan millî hareketinin ekonomik temeli, Azərbaycan'da maarifçiliyin gelişimi alanında M.F. Axundzade, Hesenbey Zerdabi, M.Kazımbey, A. A. Bakıxanov, S.E. Şirvaninin hizmetleri misilsizdir.

Ulusal hareketin ayrı ayrı problemleri ile ilgili çeşitli araştırma eserleri yazılmıştır, ama genel olarak bu bolşevizmin menafeyi bakımından öğrenildiğinden halkın tarihi ele dolaşdırılmışdır ki, uzun süre bunu öğrenip düzgün tetkik etmek mümkün olmamıştır. Azərbaycan millî hareketinin zor, karmaşık, yoğun inkişaf yolu ana dilli ilk ulusal basının baskısı uğruna mücadeleden başlamış, söz, basın, kişilik özgürlüğü, sosial-demokratik, ulusal arazi muhtariyyeti ve devlet politikasına kadar önemli gelişme aşamalarından keçmiştir. İşte bu hususlara yalnız çağdaş tarihşünaslıqda doğru değer verilmiştir. Sovyet tarihşünaslığı bu sorunu sahtalaşdırmaq, Azərbaycan millî hareketini Bolşevik hareketi gibi göstermekle hangi amaçları güdüdü? 1931 yılında Tiflis'te S. Arkomed'in "Материалы по истории отподения Закавказья от России", A. Arşaruninin "Очерки панисламизма и пантюркизма в России" (M. 1931), R. Arskin'in "Кавказ и его значение для Советской России" (Petroqrad 1921), S. Xeyfesin "Закавказье в первую половину 1918 г. и Закавказский сейм" (1923) Moskvada ezam olunan rus" kırmızı professura "mektebinin mezunlarından A. Rayevski, Y. Ratqauzer, A. Steklov, S. Sef, S. Belski, A. Manvelov'un eserlerinde problemi araştırırken millî mücadile bakışından degil, bolşevik hareketi gibi takdim etmişler. 1917-1920 yılları arasında Azərbaycan'a gönderilen rus emissarlarının ideoloqları da problemle ilgili eserlere dikkat çekmiş ve millî hareketin önceki aşamalarına bakmadan bu tarihi Bolşevik Tarihi vermekle Azərbaycan millî hareketini tahrif etmişlerdir. Onlar millî hareketin tarihini bolşevizmin oluşması, formalaşması ve evrimi anlamında takdim etdiklerinden dönemin obyektiv manzarasını vere bilmemişler. Aynı zamanda bu okulun mezunları ulusal hareketin tarihinin Bolşevizm tarihinden ibaret olduğunu göstermiş ve diğer akım ve sosyal siyasi proseslerin milliyetçi, mürtece karakter taşıdıklarını vurgulamışlardı. Bu konsepsiya Sovyet Dönemi Azərbaycan tarihşünaslığının millî hareketin tarihine ilişkin tüm araştırmacıların esas hettini teşkil

etmiştir. Bu konuya tarihçilik açısından aydınlık getiren ve millî hareketin daimi, sistemli olduğunu gösteren onun dövrleşmesini veren tarihçi Hakani Memmedov'dur.

Sovyet Tarihşünaslığında “Etnik Temizleme” Türk-Müslüman Soykırımının Tehrifi Girişimleri

Siyasi tartışmalar tuğyan ettiği XX. yüzyılın siyasi olaylarına tarafı tutum bize millî varlığımızı tanıtan, millî bağımsızlık ne demek olduğunu da dızdıran Doğu dünyasında ilk bağımsız devletçiliyimizi Sovyet Dönemi'nde bize düşman olan siyasi iktidar gibi sunmuşlardır. Bu dönemde yaşanan katliamların, faciaların, kanunsuzlukların üstünden sessizlikle geçmekle tarihşünaslığın problematikasını da sınırlayarak değiştirmişdiler. Sovyet Dönemi'nde çok sayıda eserlerin yazılmasına rağmen, Azerbaycan tarihşünaslığı bakımından önemli olan eserler hemen hemen yok olmuştur. Bu bakımdan Sovyet Dönemi'nde yazılan eserlere kardinal şekilde bakmakla, arşiv belgelerini tedkikata getirmekle, dönemin önemli olaylarını yeni bakış penceresinden incelemek gerekir. Azerbaycan tarihinin önemli dönemi olan Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi bilerek sahteleştirilmiştir.

Totaliter rejimin “cellatları” halkın “kurtarıcısı” olarak, halkın kahraman, milletsever oğulları ve dönemin intellektlerini “halk düşmanları” olarak göstermişler. En çok sahtalaştırılan dönem hanlıklar dönemi., Rusya'nın Kafkasya politikası ve özellikle, Azerbaycan'ın işgali sorunu, Türk-Müslüman soykırımı, baskı, sürgün yılları yaşanmış gerçekler halktan gizlenmiş ve en iyi durumda suçlular “halkın içinde” ahtarılmışdır. Kafkas İslam Ordusu, Bakü Halk komissarlarının anti-siyaseti, Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerine gölge düşürmek meseleleri hakkında bilgiler gerçek değerini almamıştır. Ünlü tarihçi Anar İskenderov birkaç eserlerinde 1920-1991 yılların Sovyet Dönemi'ne dikkat çekmekle bu dönemin en önemli olaylarını tahlil etmiştir. O gösteriyordu ki “... tarihin dürüst çalışma ve tarihi gerçeğin olduğu gibi yazıya alınması ve obyektivcesine değerlendirilmesi sorusuna cevap bulmak, geniş anlamda kendini tanımak ve tanıtılabilmek için önemlidir. Tarih ideolojik kalıplar, siyasi etiketleme açısından değil, gerçek açısından değerlendirildikde, Azerbaycan tarihinin sadece Sovyet Dönemi'nin değil, önceki, daha uzak ve eski dönemlerinin de komünist propagandasının ilkeleri, sözde Marksist-Leninist metodoloji temelinde tetkik bulunduğu, aslında ise tahrif edildiği ortaya çıkmaktadır “Tarihi gerçeklerin konyukturçu açıdan, kasten tahrif edilmesinin bariz örneği ermeni milliyetçileri tarafından Azerbaycan halkına karşı defalarca yapılmış soykırım politikasına karşı açıkça görülmek-

tedir. Sovyet tarihşünaslığında taşnak ve bolşevik birleşmelerinin farklı zamanlarda, 1917-1920 yılları arasında Türk-Müslüman nüfusa karşı işlediği katliamlar çarpık şekilde vasıflandırılmış, bu katliamlarla ilgili tarihi gerçeklerin insanların hafızasından silinmesine girişimler gösterilmiş, meydana facialar “proleter beynelmileçliyi” perdesi altında örtbas edilmiştir. Tarihi gerçekler o derecede tahrif edilmişti ki, 1918 yılında Bakü’de ve Azerbaycan’ın kazalarında işlenen katliamlara doğrudan rehberlik etmiş Stepan Şaumyan tüm Sovyet Dönemi’nde halkımızın, özellikle gençlerimizin vatanseverlik terbiyesinde “canlı örnek” remzine dönüşmüştü. Maalesef doğuran nokta odur ki, sadece Bakü’de 12 binden fazla sivil halkın katline hüküm veren ve genellikle, Türk-Müslüman nüfusuna kanım kesilen taşnak-bolşevik yöneticileri vatan tarihçileri tarafından tarif edilmiş, ulusal bağımsızlık için mücadele eden aydınlarımız ise vatan haini gibi kaleme verilmiştir. M.E. Resulzade’nin “Azerbaycan Cumhuriyeti”, “Kafkasya Türkleri”, “Unutulmaz trajedi” adlı makaleleri bu olaya doğru kıymet verilmesi açısından özel önem arz etmektedir. O, yazıyordu: “Bugün (yani 31 Mart) tarihin kayıt yapabildiği” Aşura, Bartholomew gecesi “kibi haine surette hazırlanmış siyasi trajedilerinden birisi idi”. “Mart günlerinde söylediklerimizden daha Sen’i, daha merdü, daha iğrenç bir olay vaki olmuştur. Sosyal bir devrim nam ve perdesi ile ortaya çıkıp ulusal bir düşmanlık yürütülmüştü. Şaumyanların Bakü’de yaptıkları, Petrograd ve Moskova’daki eylemlere kesinlikle benzemiyordu. Orada sınıfı bir savaş, burda ise sınıfı harp namı altında millî bir cinayet, bir katliam icra olunuyordu.”¹⁴

Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan ile ilgili etkinliğinin araştırılması bağımsız askeri güçlerin teşkilatlandırılması ve güçlendirilmesi alanında atılan adımların öğrenilmesi, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün sağlanması, Bolşevik-Taşnak tecavüzünün ortadan kaldırılması uğruna Azerbaycan’ın millî güçlerinin büyük zahmetini ve rolünü öğrenmek açısından tarihşünaslıkta da özel bir önem taşımaktadır. Çünkü Azerbaycan’da bağımsızlığın ilan edilmesinin ilk ayında millî ve bağımsız ordu yapılanması, millî askeri kadroların yetiştirilmesi, ordu kuruculuğunda millî çizginin güçlendirilmesi Kafkas İslam Ordusu komuta yönetimi altında gerçekleşmiştir. Bu sorunun incelenmesi Azerbaycan ve Türkiye askeri ilişkilerinin öğrenilmesi açısından da önem arz etmektedir. Gelişmiş ve objektif analiz Türkiye hükümetinin Azerbaycan’a yaptığı yardımların değerini tesevvur etmeye imkan verir hayal sağlar. Bu, günümüzde dah özel bir hüsus ve aktüellik taşımaktadır. Bu

14 Ziya Bünyadov, “İki Asrın Hüdudunda Azerbaycanda Tarih Elmi: Veziyyet ve Perspektifler”, *Elm ve Hayat Jurnalı*, S. 10 (1988).

yakın tarihimizin öğrenilmesinde iki devlet arasındaki ilişkilerin daha da pekiştirilmesine bir örnek olabilir. Azerbaycan tarihşünaslığında bu sorun şimdilik detaylı ve adil analiz edilmemiştir. İster Sovyet, gerekse son yıllarda piyasaya giren bilimsel eserlerde bu konuya şu veya bu düzeyde değinilmiştir. Sovyet Dönemi'nde bu konu Sovyet ehkamçılığı açısından aydınlatılmış, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ordu kuruculuğuna, iki devlet arasında yapılan sözleşmeye göre türk birliklerinin Azerbaycan'a gelmesine önyargılı fğkıymet verilmiş, Bolşevik-Taşnak silahlı kuvvetlerinin saldırganlığı özel dikkat çekmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleri ise gerici bir eylem olarak kaleme verilmiştir. Son yıllarda piyasaya gören bilimsel eserlerinde metodolojik açıdan daha düzgün değerlendirmeleri seçilse de, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetleri yeterince açılmamıştır. Bu bir yandan, kaynak kıtlığı ile ilgiliydi, diğer yandan da Azerbaycan tarihinin arşivi hazırda ilmi devriyyede degildir. Ona göre de bu arşivleri öğrenmeden Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetlerini doğru ve düzgün tetkik etmek mümkün degildir. Sadece son yıllarda yayınlanmış bazı eserler, özellikle M. Süleymanov'un "Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan" (1999), Yüceer Nasir'in "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan hareketi" (Ankara 1996), Rüşdü'nün "Büyük harbte Bakü yollarında 5. Kafkaz piyade fırkası, 83 sayılı askeri Türkiye ve Rusya" (Ankara 1990) eserleri konunun ilk öğrenilmesi açısından önemlidir. Azerbaycan'da Cumhuriyet Ordusu'nun kurulması, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a yardımı, Bakü, Karabağ ve Dağıstan'daki hareketi Mehman Süleymanovun iki büyük hacimli monoqrafiyasında geniş incelenmiştir.

Sovyet tarihşünaslığında sahtalaşdırılmış konulardan biri de Bakü Halk komissarlarının anti-azerbaycan politikaları ile ilgilidir. Son zamanlarda tarihimizin bu dönemine ilgi hayli artmıştır. Bu, bir yandan, Bolşevik Dönemi'nde çarpıtılmış geçmişimiz hakkında objektif bilgi edinmek isteğinden olursa, diğer taraftan, o dönemin tarihi deneyiminden yararlanmak zerrutinden kaynaklanmaktadır. Bolşevik Dönemi'nde vatan tarihinin tahrif edilmesi hakkında görkemli Ziya Bünyadov çok düzgün olarak kutluyordu ki: "Azerbaycan tarihinin iktidarın sovetlerin eline geçmesi dönemini inceleyen araştırmacıların bu zamana kadar ürettikleri kavramlar yeniden gözden geçirilmesi çok önemlidir. HHH. yüzyılın sonu-HHH. yüzyılın başlarına dair Azerbaycan tarihi bütünüyle yeniden tetkik edilmelidir. Komünist rejimi zamanı tarihteki tüm normal, gerçekte yaşanmış olaylar kesinlikle iptal edilmiş, tarih yuharıların istediği gibi, onlar için gerekli olan reçete üzere yazılmıştır".

Sovyet ve Azerbaycan Sovyet Tarihşünaslığında Cumhuriyet Dönemi'nin Sahteleştirilmesi

Azerbaycan tarihinin 1918-1920. yıllarını kapsayan Cumhuriyet Dönemi de önceki dönemlerdeki tarihi süreçlere tek taraflı bir yaklaşım olarak “manevi baskılara” maruz kalmıştır. İşte bu dönem uzun süre yasaklanmış konular sırasında kendi objektif manzarasını alamamış, gerçek tarihi gölgede kalmış, öğrenilmemiş ve vatan tarihşünaslığında kriz ortaya çıkmıştır. Azerbaycan yeniden devlet bağımsızlığına kavuştuktan sonra tarihşünaslığımızda bu beyaz lekeler ortadan kaldırılmış ve AHC kendi objektif fiyatını almıştır. Bu açıdan tarihşünaslığımız neredeyse başarılı bir çalışmaya imza attı. Ulusal olarak bu dönemin tarihşünaslık açısından incelenmesi için tarihçiler grubu faaliyete başladı ve böylece tarihşünaslık bilimsel kendi beyaz lekelerinden temizlendi. Hem Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması, onun iç ve dış siyaseti, millî mesele, halkların mükeddaratı meseleleri çağdaş günümüze kadar ciddi bir sorun olarak kalıyordu. Fakat Azerbaycan alimlerinin son zamanlarda ciddi ve verimli çalışmaları sonucunda bu tarihi dönem kavramsal şekilde öğrenildi. Hem mühacir döneminin aydınları M.E. Resulzade, A. Topçubaşov, Adil Han Ziyadhanlı, C. Hacıbeyli, Y.V. Çemenzeminli vb. hem de, çağdaş dönemin tedqiqadçı alimleri: A.İsgenderov, C. Hesenli, N. Nesibli, Y. Mahmudov, N. Yaqublu, A. Paşayev, K. Şükürov ve. s. kendi çalışmaları ile bu alandaki boşlukları doldurdular. Bu araştırmalar tarihçilik millî tefekkurunun ve millî kavramının oluşmasında önemli katkı olarak kabul edilir.

Mühacir hayatı yaşamış aydınlarımızın hayatı, onların halktan “saklanan”, “yasak konulan” eserleri asıl gerçeklerin açıklanmasında önemli bir aşama olarak kabul edilir. Bunların dolaşıma getirilmesinde Anar İskenderov, Cemil Hesenli, Nesiman Yaqublu, Adalet Tahirzade, Atahan Paşayev, Ramiz Abutalıbov'un hizmetleri büyüktür. Memmedemin Resulzade, Mirza Bala Memmedzade, Alimerdanbey Topçubaşov, Hüseyin Baykara, Cihangir Zeynalıoğlu vb. düşünürlerin eserleri HH. yüzyılın tarihi olaylarına genel değer verilmesi için büyük önem taşıyor. Mehs onların eserlerinin tarihşünaslık analizi Sovyet yazarlarının bu dönemlere ilişkin yazdıkları eserlerinde bilekerek alınan siyasi çizgisinin belirlenmesinde, araştırmacılara yardımcı olmuştur. Azerbaycan halkının kendi ruhundan doğan, ulusal özgürlük hareketinin sonucu olarak ortaya AHC halk hakimiyetinin cumhuriyet biçimini, siyasi gelişmenin Batı'da büyük başarılarla ulaşmış sosyal-demokrasi yönünü, evrensel ilerlemenin hem Batı hem de Doğu eğilimlerini içeriyordu. M.E. Resulzade *Asrımızın Seyavuşu* adlı eserinde yazıyor: “Azerbaycan Cumhu-

riyeti'nin esas kontrolü tüm vatandaşlarının eşit koşullarda yaşaması üzerine kurulmuştu. Burada her insanın muhterem şahıs Azerbaycan vatandaşı olduğu için hakkı tutuluyordu. Burada bir sınıf diğer sınıfa hakim değildi. İnsan ne varına göre haklı, ne de yoksulluğun göre haksız görünüyordu. Parlamento hakimi-mutlaka idi. Burada Avrupa'da uygulanan edilmeyen gerçek bir halk Cumhuriyeti kurulmuştu." M.E. Rezulzade *Çağdaş Azerbaycan Tarihi* eserinde yazırdı: "Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1918 yılının 28 mayı kadar çağdaş Azerbaycan tarihinin ünlü bir günü yoktur, çağdaş Azerbaycan tarihinin ibtidasını XIX. yüzyılın başlangıcından sayabiliriz. Bu tarihten beri Azerbaycan toplumu düştüğü zor şartlara rağmen orta çağların esaslarını zehniyetlerinden sıyrarak, çağdaş medeniyete doğru gitmiştir. Aynı tarihte birkaç feodal hanlıklar halinde istilaya uğrayan Azerbaycan 1918 yılının Mayıs ayında uluslararası hayat sahnesine tek bir millet olarak çıktı ve cumhuriyet şeklinde kurduğu devletin istiklalini cihana ilan etdi. Çağdaş Azerbaycan tarihi ancak bu büyük olayın ışığı altında gerçekten tetkik edilebilir"¹⁵.

Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti selefi olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin topladığı deneyime büyük değer veriyor, onun başarılarından yararlanır, bıraktığı hataları analiz eder. Bunun bariz örneği gibi Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 80 illiyinin kayıt edilmesi hakkında 30 Ocak 1998 tarihli ferman ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 90 illiyinin kayıt edilmesi hakkında 15 Şubat 2008 tarihli serencamını belirtebiliriz. Fermana uygun olarak düzenlenmiş Devlet Komisyonu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması koşullarını, iç ve dış politikada karşılaştığı sorunları geniş araştırmaya çekmek için çok önemli tedbirler geçirmiştir. 1918. il mayın 28'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi Azerbaycan halkının kaderinde ve tarihinde önemli olaydı. Uzun süre Sovyet tarihşünaslığında Cumhuriyet tarihine beslenen adaletsiz münasebetten farklı olarak, bağımsızlık döneminde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin incelenmesi özel dikkat merkezindedir. XX. yüzyılın 80'li yılların ikinci yarısından başlayarak Sovyet toplumunda başlanan yenileşme havası tarihi gerçeklere ilişkide objektivliyin genişlenmesine etki gösterdi. Eski ehkamların çerçevesine sığmayan yeni araştırma eserleri yayınlandı. 90'lı yılların başlarında eski ehkamçılık öz yerini kaybetti ve Azerbaycan tarihşünaslığı için özel önem arz eden Cumhuriyet tarihi araştırma objesine dönüştü. N. Nasibzadenin, A. Balayevin, C. Hesenli'nin vb. yazarların eserleri tarihe yeni bakışın oluşma-

15 Memmedov Hakani, *Azerbaycan Milli Harekatı*, Elm, Bakü 1996, s. 9.

sında ve onayında önemli rol oynadı. Azerbaycan Cumhuriyetine atfedilen eserler içerisinde N. Nasibzade'nin "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" adlı eseri dikkat çekmektedir. Yazar ön sözde tarihimizin en tartışmalı, keşmekeşli dönemlerinden olan 1918-1920 yıllarla ilgili gerçeklerin saklanmasıyla ilgili sebebini şöyle anlatıyor: "1918-1920 yılları tarihi onun varislerinden, işte o yüzden gizledilirdi ki, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti totaliter rejimin tam tersi idi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin tarihi ona göre tahrif ediliyordu ki, o, Azerbaycan halkının kendi kaderini kendisinin tayin etmeye kadir olduğunu ve dünyanın bazı büyük devletleri bunu teyit etmesini gösteriyordu. O, Türk dünyası ve İslam aleminde ilk Demokratik Cumhuriyet olduğunu, demokratik kontrol yöntemini, yani çoğunluğun hakimiyeti ile birlikte azınlığın da haklarının kanunla korunmasını tespit etmişti; siyasi, ekonomik ve her türlü sosyal etkinlik için tam özgürlük vardı: Söz, basın, toplantı, vicdan, siyasi örgütler vb. özgürlükler kanunla tespit edilmişti"¹⁶.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihini gerçek yansıtan müelliflerden biri de Aydın Balayev'dir. Onun 1990 yılında yayınlanmış "Azerbaycan millî-demokratik hareketi. 1917-1920 yılları "eseri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi'nin objektif aydınlatılması açısından ehemmiyetlidir. Genellikle, Aydın Balayevin adı geçen eseri vatan tarihşünaslığında Azerbaycan Cumhuriyetine ait yapılan ilk bilimsel eserlerdendir. Eserin üçüncü fesi "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk adımları (Mayıs-Kasım 1918)" adlanır. Bu fesilde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına dair bildirinin dünyanın tüm büyük devletlerine bildirmekten bahsediliyor. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihinin araştırmacısı Cemil Hasanovtur. Onun Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile ilgili araştırmaları kamuoyuna bellidir.. 90'lı yılların başlarından itibaren sorunla uğraşan diğer tarihçilerden farklı olarak C. Hasanov Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihini karmaşık şekilde incelemiş ve dünyada yaşanan toplumsal-siyasi süreçlerle bağlantılı şekilde vasıflandırmıştır. Onun Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tarihşünaslığı ilişkin ilgi çeken eserlerinden biri *Ağ Lekelerin Kara Gölgesi* eseridir. Tarihçi tutarlı olgularla ispat etmeye çalışır ki, 1918 yılının Mayıs ayında Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan edilmeseydi, Azerbaycan toprakları komşu devletler tarafından bölüşdürülecekti. Onun Azerbaycan Cumhuriyetine ait ikinci eseri *Azerbaycan Beynâlhalk Münasibetler Sisteminde 1918-1920* eseridir. Bu eser Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkiler sistemine dahil

16 Anar İsgenderov, *Azerbaycanda Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarişşünaslığı*, Adiloğlu, Bakü 2006, s. 6.

olması için mücadeleye adamıştır. Görüldüğü gibi, yazarın diğer çağdaş tarihçiler gibi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devrilmesini "işgal" faktörü olarak değerlendirir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihini gerçek yansıtan müelliflerden biri de İsmail Musayev'dir. Onun 1996 yılında yayınlanan "Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi durum ve yabancı devletlerin siyaseti [1917-1921 yılları]" eseri sorunun incelenmesi açısından değerlidir. Bu eserde yazar büyük devletlerin Azerbaycanla bağlı yürüttükleri politikası, Nahçıvan'da Ermeni idaresini, Zengezur'da askeri-siyasi ortamın keskinleşmesini ve Cumhuriyet'in gördüğü tedbirleri aydınlatmıştır. Çağdaş tarihçilerden Tadeuş Svyatohovski de *Rusya ve Azerbaycan Sınır Bölge Geçiş Dönemi'nde* adlı eserinde Cumhuriyet tarihine bazen dürüst, bazen de kesin karşılanmayan yaklaşımını bildirmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nin çeşitli meselelerinin vurgulayarak N. Yaqublu'nun da önemli rolü var. N. Yaqublu "Müsavat partisinin Tarihi" adlı eserinde de Cumhuriyet tarihine ilişki bildirmiştir. Eserin II. bölümünde yazar 1918 yılında Azerbaycan istiklalının ilan edilmesinde ve ulusal demokratik devlet yapılanması sürecinde Müsavat'ın rolünü, Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında siyasi, hukuki ve ekonomik bağıllığı, ayrıca Cumhuriyetin dış politikası konularını aydınlatmaya gayret etmiştir. Çağdaş tarihçilerden Mehman Süleymanov Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi'nde millî ordu kurma sorununun araştırma yapmıştır. O, ulusal ordunun kurulması sırasında Güney Kafkasya, aynı zamanda Azerbaycan'da yaşanan toplumsal siyasal süreçleri tahlil etmiş, "Azerbaycan ordusu" adlı eserinde de 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'da ordu kuruculuğunun geçtiği zor ve karmaşıktı yolları, 1918 yılı 26 Haziran'da Özel Azerbaycan Kolordusu'nun oluşturulması, ayrıca Azerbaycan Ordusu'nun savaş etkinliğini gerçek kaynaklar bazında öğrenmiştir. "Kuzey sınırları ve Muğla ilinin savunması tarihinden" eserinin müellifi Hasan Osmanlı söz konusu dönemle ilgili kendi düşünce ve görüşünü bildirmiştir. Meryem Oruçlunun monoğrafyasında da Azerbaycan tarihinin 1918-1920 yılları dönemine ait bilgiler yer almıştır. "1918-1920 yıllarında Müsavat partisinin ulusal devlet kuruculuğunda rolü, partinin II kurultayı" bölümünde yazar 1917 Şubat burjuva devriminden sonra Kafkasya, aynı zamanda Azerbaycan'da oluşmuş durumu analiz ettikten sonra, millî devlet yapılanması sürecinde Müsavat partisinin rolünü aydınlatmıştır.

Çağdaş Azerbaycan tarihşünaslığında Azerbaycan tarihinin 1917-1920 yılları dönemini inceleyen tarihçilerden biri de Anar İskenderov'dur. Onun 2006 yılında yayınlanan eserinde 1918-1920 yıllarında Bakü'de ve Azerbay-

can'ın kazalarında Azerbaycan halkına karşı işlenmiş soykırımdan söz edilir, Bakü'de ve Azerbaycan'ın kazalarında Türk-Müslüman soykırımına rehberlik eden Stepan Şaumyanın bu işte doğrudan rolü gerçek kaynaklar esasında analiz edilir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çağdaş tarihşünaslığı ilgili ilgi çeken eserlerden biri de 2004 yılında Bakü'de yayınlanan *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*'dir. İki ciltten oluşan bu ansiklopedi kolektif emeğin behresidir. Eser ansiklopedik karakter taşısa da, burada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yaygın olarak aydınlatılmıştır. İki ciltlik Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyasının I. cildi Azerbaycan Cumhuriyetine çağdaş tarihçiler tarafından verilen olumlu değeri özel önem taşıyor.¹⁷ Bu ansiklopedide Sovyet Dönemi tarihşünaslığında Cumhuriyet'e verilen önyargılı tutum eleştirilmiş, Cumhuriyet'in iç ve dış siyaseti geniş şekilde analiz edilerek kendi nesnel değerini almıştır.

AHC döneminin tarihini yansıtan ilginç çalışmalardan biri V. Qafarovun 2011'de yayınlanmış eseridir.¹⁸ Yazar Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesinin ortaya çıkması, bu devletlerin her birinin Azerbaycan'la ilgili planları, bu planların gerçekleştirilmesi için gerçekleştirdikleri etkinliklerden bahseder. O, çoğu ilk kez bilimsel dolaşıma dahil edilen arşiv belgeleri, tarihi edebiyat ve süreli yayınlar malzemeleri temelinde Osmanlı ve Rusya devletlerinin Kafkasya politikasını, 1918 yazında, Brest-Litovsk anlaşmasının imzalanmasından sonra Türkiye'nin Kafkasya'da feallaşması, Bakü'nün kurtarılması meselesi ile ilgili Osmanlı- Rusya çatışması, 1920 yılı Nisan istilasına kadar Osmanlı-Azerbaycan ve Osmanlı-Rusya ilişkileri, istilaya sonra Türkiye-Rusya yakınlaşması vb. sorunları herhangi bir siyasi konyuktura uymadan, objektif şekilde incelemiş, bu zamana kadar yazılmış eserlerde yol verilmiş tehriflere kendi tutumunu belirtmiştir. Böylece, çağdaş tarihşünaslıqda Azerbaycan Cumhuriyetine verilen değer kendi objektif çözüm bulması ile ilgi çekiyor. Sovyet Dönemi tarihçilerinden farklı olarak çağdaş tarihçiler yeni neslin temsilcileridir, diğer yandan 70 yıl içinde ağılık yapmış Sovyet rejiminin iflası ile ilgili 90'lı yılların başlarında eski ehkamçılıq konumlarını tek kaybetti, toplumda meydana gelen yenileşme abu-havası tarihi gerçeklere karşı da kendini göstermeye başladı. 1918-1920 yıllarında, tarih açısından kısa zaman diliminde mevcut olmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile ilgili bilimsel dolaşıma dahil edilen eserlerin analizi gösteriyor ki, AHC'nın etkinliği tüm dönemlerde özel bilimsel ilgi olacak ve onun tarihi derslerinden sonuç çıkarılacaktır.

17 İsgenderov, *age.*, s. 7.

18 Mehmet Emin Resulzade, "Kafkasya Türkleri", *Azerbaycan Jurnalı*, 1 (1991).

Azerbaycan Tarihşünaslığında Marksist Bakışların Yaranması

1920-1980 yıllarında Azerbaycan tarihine Marksist bakış oluştu ve bunun hükümranlığı 70 yıl sürdü. 1920 yılının 28 Nisan'ında Azerbaycan demokratik cumhuriyetinin devrilmesi sonucu Bolşevikler iktidara geldi ve tarihi kendi iradelerine tabi etmekle neyinki tarihi devletinkileşdirdiler, aynı zamanda onu yok etmek için repressiyalar kurdular. Tarih komünist ideolojisine tabi ettirilerek tarihçiler ruhsal ve fiziksel repressiyalara maruz kaldılar. Biz Stalinizm Dönemi'nde demir halkalar ve kalıplara düşürülen tarih eserlerini tahlil ettikçe bunların görüyoruz. Azerbaycan tarih bilimi de ideolojinin kuluna çevrilmiş, partiyanın siyasi çizgisinin talebine "uymayan" tarihi eserler "soykırıma" maruz kalmışlardır. Bu alanda Azerbaycan tarihinin araştırılması yönlerini belirlemek için Moskova'dan görevlendirilerek Baküye gelen "Kırmızı Profesör" enstitüsünün mezunları - N. Pçelin, A. Ravevski, S. Sef, A. Popov, A. Nikişin, Y. Ratqauzer, V. Pokşışevski, S. İtkin, A. Dubner, gösterebiliriz. Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, dünya tarihinin hiçbir döneminde tarihçiler Sovyet Dönemi'ndeki kadar baskılara maruz kalmamışlardır. 1930'larda "tarihçi akademisyenlerin işi" adı altında yüzlerce araştırmacı öldürüldü.

Kırmızı profesörler enstitüsünün 200'den fazla mezunlarının üçte ikisi, M.N. Pokrovski, N.M. Lukinin okulları imha edildi. Aynı zamanda Azerbaycan tarihçileri de bastırılmış maruz kaldılar. Bunlar hakkında Ziya Bünyadov *Kırmızı Terör* adlı eserinde yirmiden fazla akademisyenin faciasından bahsetmiştir.¹⁹Azerbaycan'da ilk tarih bilimleri adayları -R. Salamzade, Bilenlerli, Y. Salamzade, A. Memmedov, ğeyri-azerbaycanlı tarihçilerden-B. Tihomirov, A. Bukşpan, A. Qubaydulin gibi şahsiyetler baskılara maruz kalmıştır. Stalin'in ölümünden sonra durumun değişmesini N. Druji'nin hatırlıyordu ki, "kimliğe perestişin olumsuz cehetlerinin eleştirel tarihçilerin çalışmalarına çok iyi etkisi oldu, araştırma problemleri genişledi, yeni önemli kaynaklar elde etme imkanı oldu..." Fakat 1960'lı yılların ortalarından yeniden durum değişse de mülayimleşme dönemi uzun çekmedi. Yine de başka düzlemde Azerbaycan tarihinin bir takım sorunları ideolojinin kurbanı haline geldi. 1970'lerin tarihinden derinlemesine analiz beklemek abes oldu. Aksine bunun yerine tesvirçilik ve şuarçılıq daha da derinleşti. Bu zaman Azerbaycan KP MK plenumunda esas hedef seçilen araştırmacıların isimleri şöyle açıklandı. Bu tarihçilerden-S. Aliyarlı, Z. Bünyadov, M. İsmaylov güya tarihi olguları sahtalaşdırmakda ittiham ediliyorlardı. Fakat belli ki, 70'lerin

19 Bunyatov Ziya, *Qırmızı terror*, Tahsil, Bakü 1993, s.102.

Azerbaycan tarihi literatüründe tarihi sahtalaşdıranlar adı altında “burjuva sahtalaşdırıcıları tasarlanmıştır. Tefvik Köçerli *Tarihi Sahtalaşdıranlar Aleyhine*, (Bakı 1972), *Azerbaycan Tarih ve Kültürünün Burjuva Sahtalaşdırıcılarına Karşı*, (Bakı 1978) eserlerinde aslında tarihin gerçeklerini veren ve az çok gerçeği yazmaya çalışan araştırmacıları hedefe çevirmiştir. Eserde M.E. Resulzade,²⁰ M.B. Memmedzade,²¹ F. Kazımzade,²² B. Kolarz,²³ S. Zenkovski, A. Kurat, P. Syuni, T. Svyatohovski “burjuva sahtalaşdırıcıları” gibi, S. Şaumyan, Y. Tokarjevski ise objektif tarih yazarları olarak gösterilmiştir. 1985 yılında yeniden yapılanma ve açıklık politikasının ilanından sonra halk hareketinin feallaşması yeni tarihi araştırmaların belirlenmesi işini de etkiledi ve bu alanda önemli adımlar atıldı.

İkinci Respublika Dönemi'nin Tarihşünaslığı

Tarihi edebiyatlarda Sovyet Dönemi (1920-1991yılları) İkinci Respublika olarak kabul edilir. Bu konunun tarihşünaslık açısından öğrenilmesi oldukça günceldir. Öyle ki, bağımsızlık döneminin bazı sosyo-ekonomik sıkıntılarının nüfusun nispeten yaşlı neslinde Sovyet Dönemi ile ilgili bazı nostalji hisleri yarattığından bu dönemle ilgili eserlerdeki yazılanların her birinin gerçek olduğunu kabul ediyorlar. Genç neslin çoğunluğunun Sovyet Dönem'inde, özellikle yirminci yüzyılın 20. yıllarının sonu - 30. yılların başlarında sivillere karşı işlenen suçlardan, SSCB'nin çeşitli bölgelerinde tarımın “yukarıdan” gösterişle, zorla kolektifleştirilmesi sonucunda meydana gelen vehşiliklerden habersiz olmaları bu döneme nefret hissini aşılamamıştır. Sosyal tabanı zayıf olan sol radikal partilerin nüfusun çoğunluğunun bilgisizliğinden sui istifade ederek Sovyet Dönemi'nin yararına, devlet bağımsızlığı aleyhine propaganda kampanyası yapmaları da dönemin gerçeklerinin ulaştırılması yolunda önemli engellerden olmuştur.

Sovyet Dönemi tarihşünaslığında kolektifleşme dönemin en güncel bir olayı gibi olumlu siyasi çizgi ve adım gibi değerlendirilirdise, Postsovet Dönemi'nde bu siyasetin acı sonuçlarından söz edilmiş ve arşiv belgeleri tatkikata dahil edilmiştir. Cemil Hesenli “Kollektifleşme ve tarihi gerçeklik” makalesinde ve *Ağ Lekelerin Qara Gölgesi* eserinde kolektifleşme dönemini eleştirmiş ve onun doğurduğu sakıncaları açıklamış, Azerbaycan'da gerçekleştirilen kolektifleşmeye ait eserler yazmış tarihçilerin eserlerini

20 Resulzade, *Azerbaycan Cumburiyeti*, Elm, Bakü 1990.

21 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Berlin 1938.

22 Firuz Kazımzade, *Zakafkasya Uğrunda Mübarize*, 1817-1921, New-York 1951.

23 W. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, Londra 1952.

eleştirmekten çekinmemiştir. C. Hesenli bu münasebetle yazıyordu: “30-40 yıllarında çeşitli makaleleri hariç ülkede kolektifleşme konusunda ciddi araştırma yoktur. Sadece 1950’lerin ortalarında bir sıra doktora tezleri yazılmıştır. Sonraları yazılan eserlerde birtereflilik, kolektifleşmenin sadece başarılarının yansıtılması, kolektifleşmeden kenarda tarımın gelişmesinin imkansızlıkların esaslandırılmasına çalışılmıştır. Tekpartiyalılık bağlamında köylü konusunda ulusal geleneklerin arka plana çekilmesi, genel olarak bu amilin inkar edilmesi mevcut literatürün zayıf yönü olarak kabul edilir. Bu araştırmalar sonucunda dolaşıma sadece “avantajlı” materyaller getirilerek tarihimizin bu sayfaları bilerek sahteleştirilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin çöküşünden sonra bağımsızlık fikirlerinin dolaşdırılarak zihinlerden silinmesine Sovyet siyasi makinesinin “büyük hizmetleri” olmuştur. Bu dönemin tartışmalı olayları, köyde sınıf mücadelesi, sosyalizm kuruluşundaki fikir ayrılıkları ile ilgili tartışmalı meselelerin üstünden sessizlikle geçilmiştir. Bu araştırmaların yeniden dövriyeye getirilmesi sonucunda anlaşılmıştır ki, Sovyet Dönemi’nin çeşitli problemlerine dair yazılmış eserlerin çoğunda çok çelişkili fikirler olmuştur. Bunun temel nedenlerinden biri belli baskılara maruz kalmakla yazılan ve Sovyet diktesile onun kuluna çevrilen yazarların ekibi tarafından sunulması olmuştur.

Monografi ve ders kitaplarının Sovyet terbiyesi, Sovyet eğitimi görmüş müellifler tarafından yazılması, yukarıdan baskılara maruz kalma tehlikesinden kurtarmak için belgelerin ve olguların tercüme edilmesi veya taşıma sırasında tarihi gerçekleri çarpıtarak sahtalaşdırılması en affedilmez durumlardan biriydi. Elbette, Sovyet tarihşünaslığında ve Sovyet Dönemi’nde yazılmış millî tarihşünaslığımızda Komünist partisinin gerçekleştirdiği tüm etkinlikler alkışlanmış, hatta sadece önemli bir gelişme yolu, tek ve doğru çıkış yolu olarak değerlendirilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti’ne SSCB Dönemi’nden ağır ulusal sorun - arazi tartışmaları miras kalmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti için bu tartışmaları çözmenin çeşitli aşamaları, her birinin kendi özelliği, meydana çıkan millî sorunları çözmenin çeşitli incelikleri vardı. Bu sorunların gelişimi ve çözümünde bölgede öncelikle kendisinin hakim milliyetçilik niyetlerini güden Rusya önemli bir rol oynuyordu. Karabağ sorunu ile ilgili daha objektif araştırmalar Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonraki dönemde meydana çıksa da, Sovyet Dönemi araştırmalarında da bu konu yer almıştır. Bu eserlerde daha çok Azerbaycan’ın Karabağ bölgelerinde Sovyet hakimiyetinin zaferi kutlanıyor, iyi komşuluk politikası öne çekilirdi. Sovyet Dönemi’nde yazılmış eserlerden farklı olarak, bağımsızlık döneminde Karabağ sorununa ilişkin çok sayıda edebiyatlarda Karabağ sorununun tarihi

kökleri incelenmiş, düşmanın mekrlı politikaları ortaya çıkarılmıştır. İqrar Aliyev'in 1989 yılında Rus ve Azerbaycan dillerinde yayınlanmış araştırma işinde de bahsi geçen konuyla ilgili ilginç fatklar vardır. Araştırma çalışmasında Karabağ'ın coğrafi konumu, antik dönemden 1989 yıl gibi kısa tarihi, millî terkibi, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kurulduğu tarihi koşulları ve bu dönemin siyasi gelişmeleri, 1988 yılında başlanan bölücü hareketlerin nedenleri geniş tarihsel gerçekler temelinde aydınlatılmıştır. Ermenilerin tarihi topraklarımız hesabına devlet yaratmak iddiaları yeni yeni tarihi olgularla ifşa edilerek tarihsünaslığımızı zenginleştirmiştir. Diğer tarihçi D. Kuliyev'in editörlüğünde 1989 yılında Rus dilinde yayınlanmış *Azerbaycan SSR Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Düzenlenmesi Tarihine Dair 1918-1925, Belgeler ve Materyaller* adlı kitabında bulunan belge ve malzemeler önceki yıllarda yazılmış kitaplardaki melumatlardan öz deqiqliyile farklanır.²⁴

Q. Qeybullayev de Karabağ sorunuyla ilgili eserinde Karabağ'ın etnik ve siyasi tarihi hakkında araştırma yapmıştır. O, eserin giriş bölümünde tarihi Azerbaycan topraklarına Ermeni iddialarını şöyle anlatıyor: “Modern ermeni tarihsünaslığında Azerbaycan'ın Kür ve Aras nehirleri arasındaki arazisinin, Dağlık Karabağ'ın tarih boyunca Ermenistan'ın bir parçası olması kavramı hakimdir. Tarihi olguların yorumu tefsiri üzerine kurulmuş bu sahte, tarihi gerçeklikden uzak kavramına dayalı Ermeni ekstremistleri ise Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü bozarak, Karabağ'ın Dağlık Karabağ Özerk iline dahil olan bölümünün Ermenistan'a birleştirilmesi iddiasını ileri sürürler”. Cemil Quliyev'in 1997'de Rusça yayınlanmış *Azerbaycanda İkinci Respublikanın Düzenlenmesi Tarihine Dair* araştırma işinde de Karabağ meselesine ilişki bildirilmiştir. Kitabın “Azerbaycan SSR terkiibinde Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin teşkili” adlı bölümünde yazar Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin teşkili meselesine, taşnak güçlerinin pozuculuq faaliyetine ilişkin dönemin belgeleri dolaşıma dahil ederek kendi görüşlerini bildirmiştir. Müellife göre, farklı zamanlarda ezeli Azerbaycan topraklarına aktarılmış ermeniler ülkedeki ulusal azınlıklar arasında faiz itibarıyla çoğunlukta ediyordu. Onların büyük çoğunluğu Karabağ'ın dağlık bölümünde kompakt şekilde, Azerbaycanlılarlabir mahallede yaşıyordu. Hatta “Parçala ve hüküm sür” siyasetine uygun olan “Karabağ meselesi” ni uyduran dış müdahileçilerin bölgede egemenliği sırasında da daşnakların, Erivan'dan gelen çeşitli emissarların her türlü fitnekarlıqlarına rağmen, Karabağ'ın dağlık bölgesinde iskan emekçi Ermeni

24 Danil Kuliyev, *Azerbaycan SSR Dağlık Qarabağ Muxtar Vilayetinın Teşkil Edilmesi Tarihine Dair, 1918-1925*, Senedler ve Materiallar, Nauka, Bakü 1989.

topluluğu Azerbaycan topraklarının bölünmezliğine, birliğine kararlılıkla taraftar çıkıyordu. Müellif bele bir neticeye gelir ki, Ermenistan Taşnak saldırınlığının azgınlığı bölgedeki “arazi tartışmalarını” kendilerinin önyargılı çıkarları için hem Batı emperyalistleri, hem de Moskova siyasetçilerinin ikili politikası ile ilgiliydi. Z. Samedzadenin 1995 yılında yayınlanan *Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler* kitabında Ermeni sahtalaşdırıcılarının fikirleri olgularla ifşa edilmiştir. A. Paşayev’in denemeleri Karabağ sorununa ilişki de özel ilgi uyandırmaktadır.²⁵

Yazara göre, XX. yüzyılın başlarında Karabağ ile ilgili savaşta kazandıığımız başarılar yetmedi ki, sonraki yıllarda onu tarihi birikime taşıyalım. Ona göre yirminci yüzyılın 80’li yıllarında Karabağ savaşı başladığında olayların asıl mahiyeti Azerbaycan yönetimine ulaşmadığı için tüm nüfus seferber olunamadı, havadarlarından her türlü yardım alan Ermeniler ise bizi üstelediler, sadece Dağlık Karabağ değil, hatta Aran Karabağ da düşman tapdağı altına düştü, yerli nüfus ezeli topraklarında zorunlu göçmene dönüştü. Yedi ciltlik Azerbaycan tarihinin altıncı cildinde Karabağ sorunu, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin düzenlenmesi konularına değinilmiştir. Kolektif yazarlar tarafından yazılmış Azerbaycan tarihinin 2000 yılında yayınlanan altıncı cildinin 194. sehifesinde okuyoruz: “1923 yılı Temmuz 7’sinde Azerbaycan SSR MİK” Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin düzenlenmesi hakkında “kararname verdi”. Dekretde deniyordu: “Hangi formda tezahür etmesinden bağımsız olarak, ulusal zulmün ve ulusal eşitsizliğin giderilmesi, ulusal düşmanlığın ve nefretin emekçilerin uluslararası dayanışması ile birim ittifak devletinde halkların kardeşçe işbirliği ile değıştırilmesi İşçi köylü devrimi ve Sovyet hakimiyetinin esas görevlerinden biridir”. Görüldüğü gibi, sözde “Dağlık Karabağ sorunu” “şovenist Rus İmparatorluğu” yönetiminin Azerbaycan halkına, onun kaderine karşı periyodik olarak kullanmak için bir alet idi.

“Kızıl İmparatorluğu’nun Kırmızı Terörü”

Sovyet Dönemi’nin en önemli sorunlarından biri de baskı dönemidir ki,ş bu tarihi dönemin gerçekleri de uzun süre kapalı kalmış ve bilinen nedenlerle tarihşünaslıq tahliline dahil edilmemiştir. XX. yüzyılın 20-30. illerinin repressiyası milyonlarca insanların hayatına kara leke olarak dahil oldu. İşte bu yıllarda milyonlarca masum insanlar “sosyalizm kurulması” ve “halkın saadeti” adına farklı sahte isimler altında Stalin istibdadının kurbanı oldu. Lenin’in ölümünden sonra etki alanı ve iktidar parti ve devletin üst

25 Atahan Paşayev, *Tarihi Yaddaşımızın Etibarlı Saklanc Yeri*, İlm ve Tahsil, Bakü 2016, s.317.

eşalonunda güçlenen mücadele “ideologiyalaştırılmış” siyasi sistemin daha düşük dairelerini, halkın çeşitli kesimlerini kendisi kurduğu burulğana çekerek, 30’lu yılların sonlarında özellikle keskinleşmişti. Stalin’e hayranlık bu dönemde kendisinin en yüksek noktasına ulaşmış ve o, ülkede mutlak hakimiyeti elinde toparlamıştır. Bu işte ona Transkafkasya parti örgütünün yöneticisi Beriya ve Azerbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi Bağirov yardım etmişlerdi. 30 yılları repressiyasının kurbanları olan binlerce aydın, aynı zamanda H. Cavid, E. Cavad, M. Müşvig, A. M. Sharifzadeh, Ü. Recep, H. Zeynalli, B. Çobanzade, B. Talıblı ve başkaları komünist rejiminin kültürümüze, tarihimize ve edebiyatımıza karşı planlı bir şekilde vurduğu manevi darbelerle karşı mücadele etmiş ve bu yolda canlarını bile esirgememişler. 30 yılları repressiyaları konusu 1956 yılından sonra tarihçilerin en çok başvurdukları konulardan biri olmuştur.

Tarihçi alim C. Akkuş şöyle bahsetmektedir: “Facianın boyutları o kadar büyük ki, bunu uzun süre gizlemek olmadı. Stalin’in ölümünden az sonra, 50’li yılların ortalarından itibaren işte bu suç işler doğrudan taraf olmuş kişilerin kendileri tarafından bazı radikal adımlar atıldı, cinayetlerin bir parçası kabul edildi, uzun yılların zorluklarından sonra sağ kalanlar korka korka, hürke-hürke öz doğma yerlerine dönmeye başladı”. O, daha sonra yazıyor: “şahsiyete perestişin ve sonuçlarının ortadan kaldırılmasında Sov. İKP XX. ve XXII. kurultayları devrimci tarihi bir iş gördüyse de, bu iş sona iletilmedi ve sonuçta Stalin fenomeni daha bir süre yaşadı. XX. kurultayda N. Hruşçovun şahsiyete perestişe bağlı raporunda bu alanda belli bir dönüşün başlangıcından haber verildi, fakat beraat alanlar hakkında bilgilerin sessizlik ilan edilmesi, onların edebi, bilimsel ve teorik mirasının halka çatdırılmaması bir tür bu tedbirlerin uygulanmasını yubatdı, kimliğe saygı stereotiplerinin şüurlarda yaşaması için ortam yarattı “30’lu yılların repressiyaları hakkında XX. kurultaydan sonra kitap ve makaleler yazılmaya başlamış, 70-80 yılların ilk yarısında bu konuya nispeten az başvurulmuş. 1985 yılından sonra ise konu yeniden güncellenmiştir. Azerbaycan tarihşünaslığında 30 yılları repressiyalarına ait yazılmış makale ve kitaplarda iki yönde kendini gösterir.

Birinci yön 1956 Sov. İKP XX. qurultayından sonra Sovyet tarihşünaslığında hakim olan hattan oluşur. Bu pozisyondan yazılmış eserlerde tüm trajediler doğuran nedenler komünist rejiminin mahiyetinde değil, İ. Stalin tarafından Lenin normlarının ihlalında aranıyor ve bu da, düşüncemize göre, faciaların nedenlerinin nesnel değil, öznel etkenlerle izahına yol açıyor. İkinci yön ise, özellikle 1988 yılından başlayarak yazılmış makale ve kitaplarda yer almıştır. Bunun da mahiyeti şudur, yazarlar baskı döneminde yaşanan

faciaların nedenleri gibi subjektif faktörlerin rolünü kayıt etseler de, rejimin mahiyetinden doğan nesnel faktörleri temel faktörler olarak göstermişlerdir. Azerbaycan tarihşünaslığında bu konuda son zamanlarda yazılmış kitap ve makalelerde ikinci yön kendini daha fazla gösteriyor. Z. Bünyadov'un "Repressiya Dönemi'nin Kurbanları" silsile makaleleri ve 1993 yılında *Kırmızı Terör* kitabı yayınlanmıştır. Tarihçi bu denemeleri 20-30 yılları Azerbaycan tarihinin öğrenilmemiş sayfalarını arşiv belgeleri bazında aydınlatmıştır. Tarihçi C. Hesenli'nin 1991 yılında yazdığı *Ağ Lekelerin Kara Gölgesi* eserinde rajik olayların asıl kökleri dönemin belgeleri esasında aydınlatılmıştır. C. Hesenli'nin eserinde hadiseler Fransa devriminde gerçekleştirilen tedbirlerle karşılaştırılarak gösteriyordu: Ve tüm bunların sonucunda V. İ. Lenin'in önderliğinde Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin ağırlığını omuzlarında taşımış Bolşeviklerin çoğunluğu "halk düşmanı" ilan edilip kurşuna dizildi. Böyle mi oluştu ki, V. İ. Lenin Büyük Ekim devrimini "halk düşmanları" ile birlikte yaptı. Ele ilk bakışta Fransa devriminin liderlerinden biri, devrim süngüsü ile gilyotinaya sürüklenen Danton'un "galip gelmiş devrimin birinci görevi bu devrim yolunda canını esirgemeyenlerin kafasını kesmektir" fikri yada düşür"²⁶.

Kitapta 30 yılları repressiyalarına maruz kalmış, sahte suçlamalarla güllenmiş Azerbaycan edebiyatının ünlü adamları, aynı zamanda parti ve rehber hadimlerinin eksinkilabçı gibi güllenmeleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Kitabın "Bilim Qırımı Trajedi" başlıklı bölümünde ise yazarın Azerbaycan'ın baskıya uğramış 23 kişilik bilim adamı, aynı zamanda Hanefti Elçin, Bekir Çobanzade, Böyükağa Talıblı, Mehmet Çuvarlinski, Tağı Şahbazi, Yusuf Vezir Çemenzemini ve başkaları hakkında gerçekleri aydınlatmıştır. Ayrıca kitapta 30 yılları repressiyalarına maruz kalmış, sahte suçlamalarla güllenmiş yetenekli sahne ustaları Abbas Mirza Resul oğlu Sharifzadeh ve Ülvi Recep, din görevlisi Gazi Mir Memmedkerim Ağa, 1938 yılında suçsuz mahkum edilmiş Gence dokuma kombinatinin Genel mekanik Süleymanov Firuz Elesger oğlu ve kaptan Saniyev Nebi Murad oğlu başta olmak üzere mahkum edilen 33 kişi Azerbaycanlı subay hakkında da bilgiler verilmiştir. O, Mirzeyev'in düzenlediği, Stalin-Beriya-Bağirov repressiyaları döneminde Azerbaycan'da yaşanan facialar ve masum kurbanları hakkında cumhuriyet basınında çeşitli yazarların basılı 25 makalesinin toplandığı, 1991 yılında yayınlanan kitabında 30 yılları hakkında objektif bilgi verilmiştir. Fakat kitapta facielerin mimarı olarak komünist rejimi, onun mahiyeti değil, trajediler işleyen bireyler ittiham olunur ki, bu da önceki yıllarda

26 Cemil Hesenli, *Ağ Lekelerin Kara Kölgesi*, Bakü, İlm ve Tahsil, Bakü 1991, s. 27.

olduğu gibi, yeniden yıllarında da yazılmış kitaplara özgü olan özelliklerdendir. Ş. Memmedova'nın "totalitarizmin interpretasyonu" adlı monografiyasında totalitarizmin siyasi kökleri, onun Alman faşizmi ile karşılaştırma ve çeşitli yabancı ülke araştırmacılarının bu döneme dair yazmış olduğu eserleri tahlil edilmiş ve Stalin rejimi hakkında objektif fikirler tarih bilimine getirilmiştir. Genel olarak, 1988-1991 yıllarında 30 yılları repressiyalarına ait yazılmış kitap ve makalelerin bir çoğu için karakteristik olan hususlar vardır. Bu karakteristik özellikler de şudur ki, bu kitap ve makalelerde Sovyet Dönemi sahtekarlıkları, cinayetleri ifşa olsa da, birçok müellifler gerçeği, yani bu sahtekarlıkların ve cinayetlerin Sovyet rejiminin mahiyetinden doğduğunu fark edememişlerdir. Bu tür yazarlar kendilerini Sovyet rejiminden ayrı hissedebilir bilmediklerinden kendi yazılarında da, düşüncemize göre, belli çelişkili sonuçlara varılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde, yani Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra basılmış kitap ve makalelerde objektif gerçekler açılıp gösterilmiş, karanlık noktalara açıklık getirilmiştir.

Sovyet Tarihşünaslığında Deportasiya

Azerbaycan halkının tarihi kaderinde silinmez leke olarak kalan 1948-1953-cu illerin deportasyonu Sovyet Dönemi'nde uzun süre tarihşünaslıkta yasak edilen konulardan idi. Halkın bu belalı geçmişi hakkında hiçbir şey söylenmemiş, yazılmamıştır. Bazı bedii, publisistik yazılarda, makalelerde bu trajedi dolayı şekilde yada salınsa da, 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan Kür-Araz ovasına köçürülmesinin asıl nedenleri tam açılmamış, olaylar üstü kapalı kalmıştır. Bu konuda ilk kez 1988 olaylarından sonra açık konuşulmaya başlandı. Ancak yine de köçürülenlerin sayı, köçürülmenin nedenleri vb. hakkında birbirine zıt bilgiler verilir, fikirler söylenilirdi. Tarihimizin karanlık sayfalarından olan bu hususlara ilişkin asıl gerçekler ise Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra yayınlanmış kitap ve makalelerde aydınlatıldı, sahte bilgilere açıklık getirildi.

Haydar Aliyev Azerbaycan'ın bağımsızlığı - Cumhuriyet Günü dolayısıyla yaptığı konuşmasında şöyle dedi: "Azerbaycan halkına bu dönemde vurulan en büyük darbelerden biri de 1947-1948 yıllarında Azerbaycan halkına karşı Sovyet hakimiyeti tarafından yapılmış en büyük adaletsizliktir. Ne yazık ki, tarihçilerimiz ve hepimiz nedense bu olaya o zamanlar da ve şimdi de, özellikle bağımsızlığımızı kazandıktan sonra da doğru-düzgün değer vermiyoruz". Bu dönemin tarihşünaslık açısından incelenmesinde dikkati en çok çeken eserler A. Paşayeva aittir. Azerbaycan'ın böyle karanlık tarihine vazgeçilmez töhfesini vermekte tarihçiye aynı zamanda onun Azerbay-

can Millî Arşiv İdaresinin rehberi olması da yardımcı olmuştur. O, henüz 80'li yılların sonlarından başlayarak bu alanda özel araştırmalara başlamış, konu ile ilgili ayrı ayrı zamanlarda basın sayfalarında yazılar yayımlanmıştır. Örneğin, yazar sırf arşiv belgeleri esasında hazırladığı bu malzemeleri 1991 ve 1992 yıllarında *Respublika* gazetesinde yayınlamıştır. A. Paşayev 1995 neşr olunan eserinde 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan SSC den Kür-Araz ovasına köçürülmesinin başlıca sebepleri, tarihi kökleri hakkında yazıyordu: “Hele HİH. yüzyılın başlarında Rusya-İran ve Rusya-Türkiye savaşlarından sonra İran ve Türkiye’den on binlerce Ermeni Çarlık Rusyası’nın sömürgesine dönüşmüş Kafkasya’ya aktarıldı. Aktarılan Ermeniler esasen eski Erivan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının Azerbaycanlılar yaşayan topraklarında ikamete. Azerbaycan topraklarına aktarılmış ermeniler kendilerine yer eledikçe Azerbaycanlıları asırlarca yaşadıkları eski oğuz topraklarından sıkıştırmaya başladılar”. Müellif sonra yazıyor: “1918. il mayın 28’de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Başbakanı Feteli Han Hoyski 29 Mayıs kendi hükümetinin Dışişleri Bakanı Memmedhesen Hacinskiye yazıyordu: ‘Biz ermenilerle tüm tartışmaları çözdük, onlar ultimatomu kabul edecek ve savaşı kurtaracaklar. Biz Erivan’ı onlara itaat gittik.’ Sonraki tarihi olaylar gösterdi ki, bu ‘taviz’ Ermenilerle tüm tartışmaları sadece çözdü, aksine, eski Erivan Hanlığı topraklarını kendilerine bağışlamakla Ermenilerin büyük iştahını daha da artırdı”. Yazara göre, 70 yılda Azerbaycan ve Azerbaycanlılar yaşayan arazi ile ilgili konularda Ermenistan yönetimi karşılarında başlıca iki amaç koymuştu: evvela, Ermenistan arazisindeki Azerbaycanlı halkı ne şekilde olursa olsun oradan sıkıştırıp çıkarmak, ikincisi ise Azerbaycan Cumhuriyeti’nin topraklarını kendine arazisini genişletmek.

Yıllar içinde Ermenistan’da yönetime kimin gelmesinden bağımsız olarak, bu görevler dönmeden ve tutarlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yazar daha sonra mekirli Ermeni planlarını yorumlayarak şöyle yazıyor: “1945 yılı Kasım ayında Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Q. Arutyunov İ. Stalin karşısında yeniden Karabağ’ın Ermenistan SSR-e verilmesi meselesini kaldırdı. Eğer bu mesele müsbet hell olunursa, Karabağ’ın eski merkezi ve 1920 yılında yıkılmış Şuşa’nın restorasyonu hakkında imzalanmış ek tekliflerin de Merkezi hükümete takdim edileceğini bildiriyordu. M. C. Bağirov mektuba cevabında bildiriyor ki, Azerbaycan bu teklife itiraz etmiyor, bu şartla ki, Ermenistan SSC, Gürcistan SSC ve Dağıstan Özerk Cumhuriyeti-de esasen Azerbaycanlılar yaşayan, Azerbaycan ile komşu olan ve tarihsel olarak Azerbaycan’ın ayrılmaz parçası olan araziler de onun

kendisine geri verilecektir”. Böyle bir ortamda meselenin istenmeyen yön alabileceği göz önünde durur. Peki ne yapmalı? A. Paşayev’in 2001 yılında neşr olunmuş monografisi bu soruyu tam açıkladı. Araştırma çalışmasının “Deportasiya (1948-1953 yılları)” adlı bölümünde müellif yazıyor: “Mayaları yalan, hile ve mekrle yoğrulmuş Ermeniler burada da kendi niyetlerini gerçekleştirmek için daha uygun yol buldular. Dağlık Karabağ meselesini arka plana geçirerek, dışarıdan “vatanlarına” dönen Ermenileri kabul etmek ve yerleştirmek işini ön plana geçirdiler. Kendisi de burada öyle bir hileye başvurulmaktadır ki, buna kimse itiraz edemez. Güya dışarıdan gelen Ermenileri yerleştirmek için Ermenistan SSC de toprak azınlık ediyor. Azerbaycan’ın Kür-Araz ovalığının pamuk ekilen ilçelerinde ise iş gücü eksik. Ermenistan’daki Azerbaycanlı nüfusun Kür-Araz ovasına aktarılması tüm bu sorunları kolayca çözer. Hem dışarıdan gelen Ermeniler için yer boşalır, hem de Kür-Araz ovalığının pamuk eken bölgeleri iş gücü ile sağlanır”. Görüldüğü gibi, Ermeniler “tarihi düşmanları” sandıkları Türklere karşı görünmez yollarla mücadele veriyorlardı. Yazarın araştırmalarında diğer husus da özel ilgi uyandırmaktadır. Yazara göre, ekseriya dağ köylerinden aktarılan Azerbaycanlıların yerine dışarıdan gelen harın Daşnaksütyun tör-döküntüleri gelmedi.

Son yılların olayları gösterdi ki, tüm bunlar Ermenistan’ın dağ köylerini imar etmek için değil, “Türksüz Ermenistan” yaratmak planlarını gerçekleştirmeyin bir parçasıydı. Bu nedenle Azerbaycanlıların aktarıldığı dağ köyleri çok sonraları harabazarlığa dönüştü. SSCB Bakanlar Kurulu 1947 yılı 23 Aralık tarihli kararı ile 1949 yılında Ermenistan SSC den Azerbaycan’a 40 bin Azerbaycanlının aktarılması planlanıyordu. Arşiv belgelerine atıf yapan yazar 1948-1950 yıllarında aktarılan Azerbaycanlı nüfusun da netleştirmeye muvaffak olmuştur: “1948-1953 yıllarında Ermenistan SSC den 100 binden fazla Azerbaycanlı aktarılmış veya taşınmaya mecbur edilmiştir”. Dönemin arşiv belgelerini inceleyen müellif bir makama da özel önem vermektedir. O, arşiv belgelerine dayanarak yazıyor: “1949-1953 yıllarında Ermenistan SSC den aktarılan bir kişi de Azerbaycanlı Dağlık Karabağ bölgesine bırakılmamış, aksine, iç aktarma adı ile 1949 yılından Dağlık Karabağ’dan 132 aile (549 kişi) Azerbaycanlı Azerbaycan SSC’nin Hanlar bölgesine taşındı. Böylece, “Büyük Ermenistan” için araziler boşaltılması işi düşünülmüş şekilde ve planlı bir şekilde devam ettirilmiştir. Böylece, A. Paşayev tarafından Azerbaycan okurlarına ulaştırılan bu eserde çok sayıda arşiv belgeleri esasında Azerbaycanlı nüfusun başına getirilen müsibetler, “Büyük Ermenistan” devleti kurmak için Müslüman nüfusa karşı gerçekleştirilen tüm

vahşetler gösterilmiştir. T. Qaffarovun 1999 yılında yayınlanan kitabında da “Azerbaycanlıların Ermenistan SSC bölgesindeki tarihi-etnik topraklarından deportasyonu” başlığı altında 1948-1953 yıllarında halkımızın başına getirilen musibetlerden bahsedilir. B. Necefovun 2006 yılında yayınlanmış *Deportasiya* kitabında Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın “1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan SSC bölgesindeki tarihi-etnik topraklarından toplu şekilde deportasyonu hakkında” 18 Aralık 1997 tarihli fermanının tam metni verilmiştir. Fermana gösterilmiştir ki, SSCB Bakanlar Kurulu 1947 yılı 23 Aralık tarihli 4083 sayılı ve 1948 yılı 10 Mart tarihli 754 numaralı kararları Azerbaycan halkına karşı sonraki tarihi suç eylemi olmuştur. Bu kararlar temelinde 1948-1953 yıllarında 150 binden fazla Azerbaycanlı Ermenistan SSC bölgesindeki ata yurtlarından toplu şekilde ve zorla sürgün edilmiştir. Maalesef, 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan SSC topraklarından sınır dışı edilmesi olgusu geçen 50 yılda araştırılmamış, bu olaylara hukuki-siyasi değer verilmemiştir. Bahtiyar Necefovun *Deportasiya* kitabı Ermeni milliyetçiliği ve onun Kafkasya’da Azerbaycan’a karşı yöneltilmiş fitneleri konusunun devamı ve mantıksal gelişmesidir. Kitapta inandırıcı şekilde gösterilmiştir ki, bu deportasyonların birincisi, yani 1947-1953 yıllarında gerçekleştirilen ve sonrakilerin temelini koymuş deportasyonun senaryosu “Daşnaksütyun”un yurtdışındaki merkezleri tarafından yazılmıştır. 1947-1953 yıllarına ait yerleşim sürecini aşama aşama tahlil eden yazar, yaşanan faciyanın boyutlarını yeniden canlandırmaya olanak veren büyük miktarda arşiv belgelerini döviyeye getirmiştir.²⁷

Müellifin tarihimizin şimdiye kadar gereğince öğrenilmemiş trajik sayfalarını “açıp göstermekle” öne sürülmüş amaca tam ulaşılmıştır: onun kitabı, hiç şüphesiz ki, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün restorasyonu ve Ermeni tecavüzünün sonuçlarının ortadan kaldırılması işine değerli katkıdır. Azerbaycan tarihinin İkinci Respublika Dönemi’nin tarihşünaslığının incelenmesi böyle bir genel sonuca gelmeye esas verir ki, bu döneme ait çok sayıda kitap ve makaleler Sovyet Dönemi’nde yazılsa da, dönemin objektif tetkiki Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra ışık yüzü görmüş yayınlarda yer almıştır. Bazı konularda ise Sovyet Dönemi tarihşünaslığında hiç münasebet bile bildirilmeyerek üzerinden sessizlik geçilmiştir. Böyle karanlık noktalar ise çağdaş tarihçiler tarafından kaleme alınarak okuyucuların dikkatine iletilmiştir. Kanaatimizce, tüm bunlar Azerbaycan tarihi alanında çalışmalar gelecek gelişmesine nikbin bahmağa imkan verir.

27 Behtiyar Necefov, *Deportasiya*, Çaşıoğlu, Bakü 2006, s. 18.

Çağdaş (Modern) Tarihşünaslığın Yönleri

Sovyetlerin dağılmasından sonra büyük aydınlarımızın hayat ve faaliyetinin öğrenilmesi, onların tarihe bakışlarının araştırılması önemli ve şerefli işe dönüşmüştür. Geniş dünya görüşleri ile zamanın nabzını tutan, yaratıcı düşünceye sahip bu aydınlar yaşadıkları zamanda baskı ve takiplere maruz kalsalar da halkın maariflenmesi özgürlüğü onların gayesi, umum Türk manevi değerleri hep onların ideali olmuştur. Ne yazık ki, her tarihsel aşamada tarihçilik dönemin siyasi kavramlarına uyarlanmış ve bazen de bu idealleştirilmiştir. Bu nedenle çeşitli dönemlerde tarihe farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuştuktan sonra tarih biliminde ve ayrıca tarihçilikde çok zor ama onurlu bir aşama başlandı.

Tarihimizin daha obyektiv ve yeni kaynaklar bazında kaydedilmesi öne amaç konuldu. Bu makalede tarihçiliğin gelişme yoluna yeni bakış açısından dikkat çekilmiştir. Bununla da tarihçilik biliminin günü bu günümüzde daha demokratik geleneklerle ve düşünce özgürlüğü ile ele alınır ve tetkik edilir. Böyle bir demokratik abu-hava Azerbaycan tarihçileri zamanla gerçekleşen tarihi olaylara kendilerinin ortak ve adil değerini verirler. Tarihçilik geleneklerimizi gelişmesinde önemli bir dönem 20-30 yılları olduğu yukarıda vurgulanmıştır. Bu dönemde A. Bakıhanov sonra Kafkasya, aynı zamanda Azerbaycan tarihine dair ilk ümumilleştirilmiş eserler R. İsmayılov ve C. Zeynalıoğlu tarafından yazılmıştır. R. İsmayılov'un eseri A.A. Bakıhanov geleneğine sadık kalmış, C. Zeynalıoğlunun eseri ise bağımsızlık kavramını temel alarak kaleme alınmıştır. Bağımsızlıktan sonra ise bu geleneğe yeni çizgisi belli etmekle kalıtım ilişkisini sürdüren Z. Bünyadov, Y. Yusifov, M. İsmayılov. İ. Eliyev, S. Aliyarlı'nın değişiklikleri ile eski kalıplaşmış dağıtan genelleştirilmiş eserler meydana geldi. Bunlar da çağdaş tarihçiliğimizin başarıları sayılabilir. Kapitalizmin doğuşu, etnogeniz sorunu çeşitli dönemlerde tarihi araştırmaları devreye alınması ve analizi ile ilgili konular açıklık getiren akademik A. Sumbatzadenin de tarihçilik irsinde hizmetleri büyüktür. Çağdaş tarihçilik gelenekleri gelişmesinde önemli hizmeti olan alimlerden biri de Z. Bünyadovdur. Onun Azerbaycan'ın çeşitli dönemlerinin araştırılmasında önemi olan çok sayıda kaynakları ortaya çıkarması ve VII-III. yüzyıllar tarihinin derinlemesine öğrenilmesi yukarıda isimlerini saydığımız aydınların yolunu daha objektif şekilde sürdürmesi onun vatan biliminin önünde en büyük hizmeti sayılır. Tarihçilik geleneğinin gelişmesinde özel yeri olan diğer alim S. Eliyarlı'dır. Onun etnogeniz, soy kökü konularına ilişkin değerli fikirleri ve bilimsel eserleri mevcuttur. Postsovet mekanında türkün kökü kimdir sorusu ile ilgili uzun süre kök salmış çok yanlış bir kavrama işte bu alim açıklık getirmiştir. Y. Yusifov da kendi çalışmaları ile dünya

tarihçiliğinde önemli yer tutuyor. O, bir sıra çivi yazıların eski dillerin tam bilicisi olmuş ve eski Doğu tarihi, yer adları onun ilgisini yararlanmıştı.

Eserleri ilk kaynaklar bazında yazıldığından tarihin eğitiminde çağdaş ihtiyaçlara cevap verdiği bir daha görüyoruz. Onun araştırmalarında Mesopotamiyada yaşayan Türk kökenli aşiretler, onların kralları, yaratmış oldukları devletler hakkında bitkin bilgi verir. O, bilimsel delillerle Türk boylarının eskiden geniş arazilerde yaşadıklarını doğruluyor. Tarihçiliğimizin gelişiminde diğer hizmeti olan alim Y. Mahmudov'dur. Onun XV. yüzyıl Azerbaycan feodal devletleri: Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletleri hakkındaki araştırmaları büyük ölçüde önem taşımaktadır. O, İlk kaynaklar açısından yazılan eserlerde ayrıca şimdiye kadar dolaşıma dahil edilmemiş çok sayıda resmi belge ve mektuplardan kullanılarak Akkoyunlu devletinin Batı Avrupa ülkeleri ile karşılıklı ilişkilerini tahlil etmiştir. Ayrıca Azerbaycan diplomasisi tarihine yeni katkılarda, eserlerinin çoğu yurtdışında yayınlanmıştır. Uzun süre kendi gerçek fiyatını almayan 1918-1920 yılı olaylarına ilişkin çeşitli yıllarda yayınlanan ve ilk kez Türk-Müslüman soykırımına dair Azerbaycan'da araştırma eseri yazan A. İsgenderov Azerbaycan tarihşünaslığında önemli katkılar vermiştir. İlk kez Türk Müslüman soykırımının tarihşünaslığı işte bu eser vasıtasıyla belirlendi. Çoklu belgeler ve halkımızın tale yüklü meselesi ile ilgili olan sorunlara açıklık getiren görkemli alimlerimizden biri de Cemil Heseni'dir. O, Azerbaycan tarihinin son dönemlere kadar manevi bastırılmış etkilenen 1918-1920 yılları dönemine açıklık getirmiştir. Fakat Sovyet Dönemi'nde yazılan eserlerde bunu ne görmek ne de onlardan beklemek imkansızdı.

Sonuç

Böylece, Azerbaycan tarihşünaslığına dair eserlerin az olmasının ve çeşitli tarihi olayların kavramsal şekilde eks olunmamasının köklerini Sovyet siyasi sisteminde aramalıyız. 70 yıl aşkın bir sürede Azerbaycan halkının tarihinin tarihini öğrenen bilim (tarihşünaslık) ideolojiye hizmet etmiş ve vatan tarihi deyince SSCB mekanı ve vatan tarihçileri deyince de işte bu ismin altında hem Azerbaycanlı, hem de qeyri- Azerbaycanlı bilim adamları nezerde tutulmuş, Azerbaycan tarihi ve tarihşünaslığı kavramının oluşturulmasına girişim yapılmamıştır. Azerbaycan milli hareketini Bolşevik hareketi gibi göstermek, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni bey, han hükümeti ve müsavatçıları millî düşünceden uzak, “pantürkist”, “panislamist” ve anti-ulusal siyaset yapan ideologlar gibi göstermek, Türk-Müslüman soyqırımlarını “sınıf mücadelesi” veya “vatandaş savaşı” gibi göstermek, qolçomaqların bir sınıf olarak iptal edilmesini hayata geçirmekle, sosyalizme haklı, 1920-1930-1940 yıllarında toplumun en entelektüel ve potansiyeli olan bilim ve kültür adamlarına karşı yapılan baskılar, kendi öz yurtlarından kovularak, kendi ana yurtlarında” sürgün hayatı “geçiren soyqaşlarımızın deportasyonu, bağımsızlık amalı ile gönülleri daima türkçülük ve azerbaycançılıkla atan ve mülteci hayatı yaşayan soydaşlarımıza karşı haksızlıklar -bütün bunlar Sovyet siyasi sisteminin türkçülüğe olan nefretini tezahürü değilmi?

Bu siyasi çizgiyi baz alan Sovyet tarihçileri için adeta bir meydan açılmış ve R. Arski, S. Arkomed, A. Arşaruni, V. Qurko-Kryajin, Q. Haçapurudze, S. Heyfes vb. kimi tarihçiler eserlerinde Azerbaycan'ın dış politika konularına değinmiş ve bahsettiği sorunlara bolşevik siyaseti ve ideolojisi Noktadan açısından yanaşmışlar. 1917-1920 yılları tarihinin incelenmesinde 20 yıllarında Moskovadan mezun olunmuş “Kırmızı Profesöre” inistitutunun mezunlarının bilgileri de büyük önem taşıyor. R. Ratqauzer, A. Rayevski, A. Dubner, A. Steklov, S. Sef, S. Belski, A. Manvelov ve başkaları eserlerinde müsavat hükümetini damğalayaraq tüm olayların ağırlığını onların üzerine koyuyorlardı. Onlar Azerbaycan toplumunda yaşanan süreçlere beynalhaq ilişkiler bağlamında bahmirdılar. 20-30. illerin tedqiqatçları esas rehber konseptin gereksinimlerini karşılamak sorunu incelemeye gayret etmişlerdir. İşte bu ideolojik önyargılar Azerbaycan tarihçiliyinin gelişimi için önemli olan sorunun bilimsel açıdan incelenmesine olanak vermemiştir. Türkiye ile ilgili konularda Azerbaycan milli çıkarları açısından değil, Sovyet Rusya politikası açısından ele alınmaktadır. Şimdi eski ideaoloji ehkamlar arka planda kalmış ve bu süreçleri daha net, arşiv belgeleri temelinde getirilir. Avrupa ve Amerika ülkelerinin arşivlerinden alınan belgeleri dolaşıma getirmekle

F. Kazımzade, U. Allen, T. Svyatahovski, R. Muratov vs. eserleri tarihçiliye yeni olaylar getirdi. İşte yabancı tarihçilerin olaylara objektif yaklaşımı birçok metleblerin açılmasında başlangıç rolünü oynadı. Belirtmek gerekir ki siyasi tekebbürler tarihçiliyimizde temel bilimsel amaçları gölgede bırakmıştır. Buna sadece 23 aylık ilk bağımsız devletçiliyimiz olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi'nde ve aynı zamanda onun halefi olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 25 yıllık bağımsızlığı döneminde kısmen de olsa elde edilmiştir. Günümüzde tarihşünaslık biliminin gelişmesini sağlamak için tarihsel belleğimizin "güvenilir koruma yeri" olan arşiv belgeleri Atahan Paşayevin yönetimi ile dolaşıma yer alan, bu alanda hayli verimli çalışmalar yapılmıştır. HH. yüzyılın 80'li yıllarının sonu 90'lı yılların başlarında Ermeni silahlı birlikleri tarafından Azerbaycan'a yapılan saldırı sonucunda 20 oranında topraklarımızın düşman tapdağı altında kalmasına, bir milyon kadar insanın mülteci ve göçmen kaderi yaşamasına mecur edilmesine göre Azerbaycan'ın her vatandaşı tarihi sorumludur. Bu tarihi sahtalaşdırmalardan uzaklaşmak için tarihçilerimiz karşısında daha ciddi görevler durur. Öyle ki, topraklarımızı işgal eden, XX. yüzyıl boyunca Azerbaycanlılara defalarca tecavüz eden, Ermeni devleti kurmak hülyası ile yoğrulan Ermeni hisletinin faşizm kadar korkunç olduğunu tüm dünyaya ulaştırmak tarihçilerimizin sadece bilimsel misyonu, aynı zamanda vatandaşlık görevidir.

Günümüzde tarihşünaslığa yeni töhfelerin verilmesinde Millî Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde arşiv belgelerinden oluşan materyaller koleksiyonunun piyasaya görmesi de çağdaş tarihşünaslığımızın uğurlarından hesap edilir. Şu anda Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde ilk kaynakların ve tarihi belgelerin yayınlanması ile ilgili etkin çalışmalar yapılıyor. Tarih Enstitüsü'nde "Azerbaycan tarihi ilk kaynaklarda" adlı bu projenin hayata geçirilmesi enstitüde Azerbaycan tarihinin ve tarihşünaslığının son yıllara öğrenilemeyen çok sayıda sorunlarının tetkik edilmesi işini dikkat merkezine alması ile ilgilidir. Tarih Enstitüsü yerli ve yabancı ülkelerin arşiv ve kütüphanelerinde muhafaza edilen ilk kaynakları Azerbaycan'a getirilerek yayın olunması gibi çok önemli bir çalışmayı hayata geçirmektedir. Bugüne kadar çeşitli yabancı ülkelerin arşiv ve kütüphanelerinden (İstanbul, Ankara, Moskova, St. Petersburg, Paris, Londra, Astrahan, Delhi, Dağıstan vb.) getirilmiş arşiv belgelerinden oluşan yirmi iki isimde belgeler ve yayınlar tarihşünaslık ilmine töhfeler vermiştir. İnanıyoruz ki, bu gibi eserlerin çeşitli dillere çevrilmesi (İspanyolca, İtalyanca, Arapça ve Farsça) sadece Azerbaycan tarihşünaslığı için deyi, aynı zamanda dünya tarihşünaslığı için de yeniliklere vesile olacaktır.

KAYNAKLAR

- Alıyarlı, Suleyman, *Azerbaycan tarihi*, Bakü 1996.
- Aliyev, Haydar, *Müstakillik Yolu*, (Seçilmiş fikirler), Bakü 1997.
- Aliyev, Muhammed, *Şimali Azerbaycanın Rusya Terefinden İşğalinin Tarihşünaslığı*, Adiloğlu, Bakü 2001.
- Azerbaycan Halk Cumburiyeti Ansiklopedisi*, C I , Bakü 2004; C II, 2005.
- Azerbaycan Tarihşünaslığı*, Proqram, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü 1991; 2014.
- Necefov, Behtiyar, *Deportasiya, Çasıoğlu*, Bakü 2006.
- Bunyatov, Ziya, *Qırmızı terror*, Tahsil, Bakü 1993.
- Bünyadov, Ziya, “İki asrın hüdudunda Azerbaycanda tarih elmi: veziiyyet ve perspektifler”, Elm ve Hayat Jurnalı, S. 10 (1988).
- Giyaseddin, Geybullayev, *Qarabağ: Etnik Tarixine Dair*, Tahsil, Bakü 1980.
- Giyaseddin, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülüne Dair*, Bakü 1994.
- Giyaseddin, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Bakü 1992.
- Giyaseddin, *К этногенезу азербайджанцев, том, 1*, Bakü 1991.
- Hesenli, Cemil, *Ağ Lekelerin Kara Kөлgesi, Bakü*, Elm ve Tahsil, Bakü 1991.
- Hüseynzade, Ali, *XIX. Asrın II. Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, B. 1967.
- İsgenderov, Anar, *Azerbaycanda Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Adiloğlu, Bakü 2006.
- Kazımzade, Firuz, *Zakafkasya Uğrunda Mübarize, 1817-1921-ci İller*, New York 1951.
- Kuliyev, Danil, *Azerbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muhtar Vilayətinin Təşkil Edilməsi Tarixinə Dair, 1918-1925*, Sənedlər və Materiallar, Nauka, Bakü 1989.
- Qafarov, Vasif, *Türkiyə-Rusiya Münasibətlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2011.
- Mehmetzade, Mirzabala, *Milli Azerbaycan Harekatı*, Berlin 1938.
- Memmedov, Hakani, *Azerbaycan Milli Harekatı*, İlm, Bakü 1996.

Nesibzade, Nesib, *Azerbaycan Demokratik Respublikas: Makaleler ve Senedler*, Elm, Bakü 1990, s. 112.

Paşayev, Atahan, *Tarihi Yaddaşımızın Etibarlı Saklanı Yeri*, İlm ve Tahsil, Bakü 2016.

Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, Bakü 1990.

Resulzade, Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1991.

Resulzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul 1924; Azerbaycan Jurnalı, 1 (1991).

Şükürov, Kerim, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2004, s. 50.

Tehmasib, Mehmethüseyn, *Azerbaycan Halk Destanları*, B. 1972.

Ubaydulın, Aziz, *10 il içerisinde Azerbaycanda Tarih Elminin İnkişafı*, Bakü 1930.

Марк, Блок, *Аналогия истории или ремесло историка*, Изд. второе, допол., М. 1986.

Немировский, А, *У истоков исторической мысли*, Воронеж 1979.

Сумбатзаде, Alisohbet, *Azerbaydjanская историография XIX-XX веков*, Б. 1987.

